

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

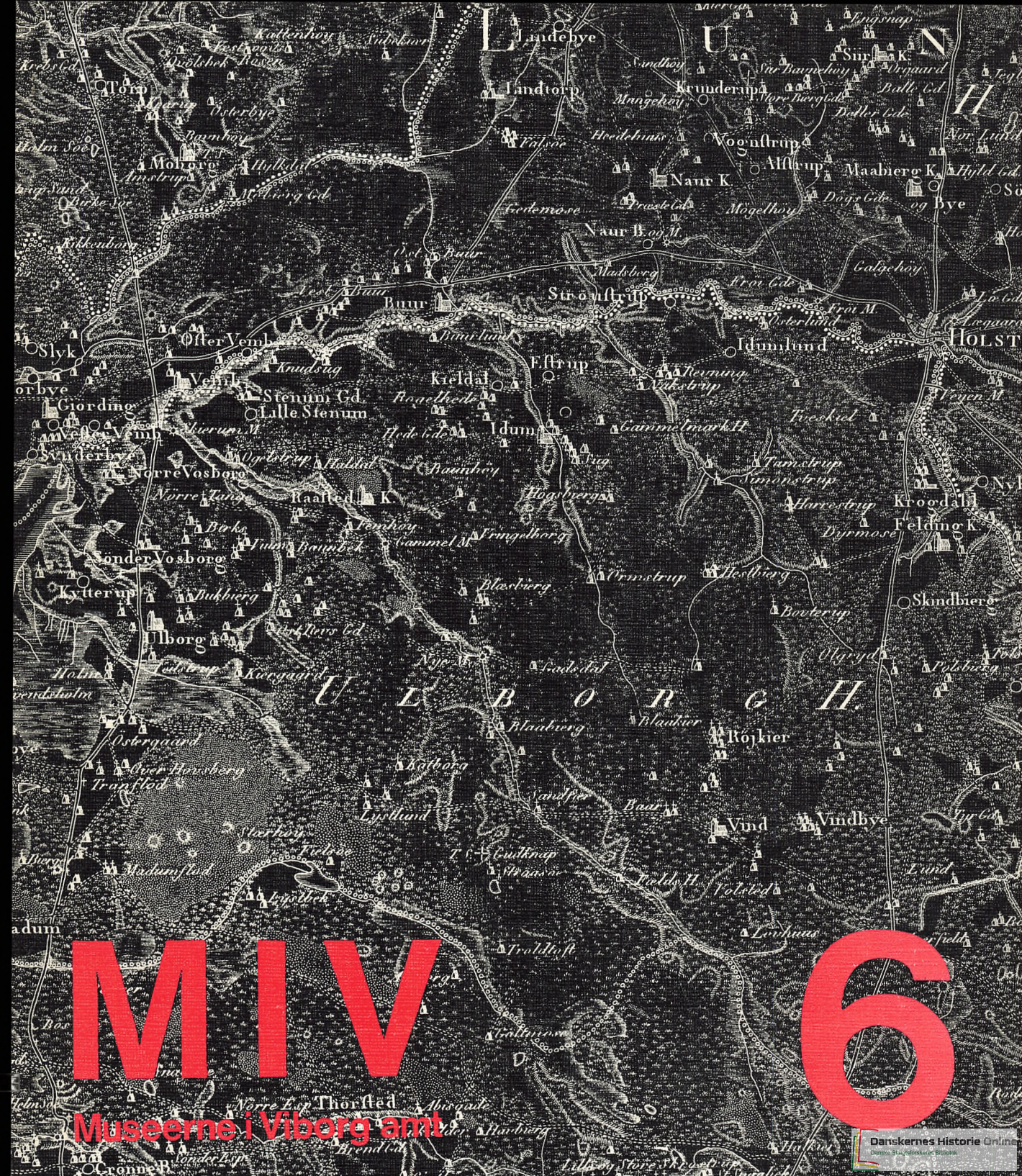
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

MIV

6

Museerne i Viborg amt

MIV

6

1976

Museerne i Viborg amt

MIV 6

er udgivet af museerne i Viborg amt.

Sat med Baskerville og trykt hos

Special-Trykkeriet, Viborg a.s.

Papir: Paladincote

fra Havreholm, København

Oplag 1000 eksemplarer

© Copyright Viborg Stiftsmuseum 1976

Tekstredaktion Marianne Bro- Jørgensen

Tilrettelæggelse Hans Langballe

Printed in Denmark 1977

Omslaget er et udsnit af Det kongelige
Videnskabernes Selskabs kort fra 1789.
Reproduceret med tilladelse (A. 133/77)
af *Geodætisk Institut*.

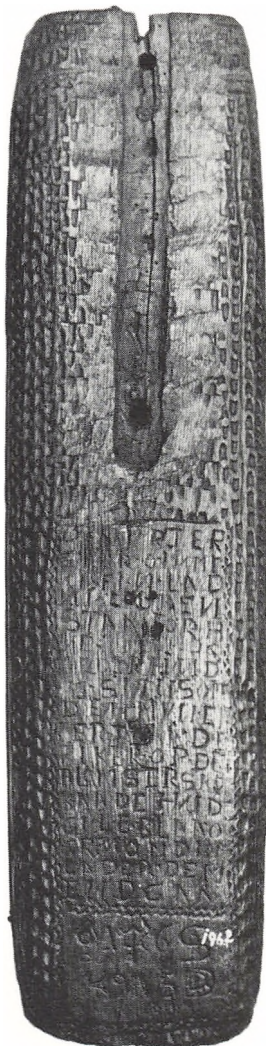
Indhold

<i>Peter Seeberg: Poetisk manglebrædt fra Mors.....</i>	5
<i>H. Ditzel: Djærve mænd fra Holbo herred.....</i>	6
<i>Erik Levin: Viborg Domkirke i genskabelsens tid.....</i>	18
<i>Peter Seeberg: Forside og Bagside.....</i>	28
<i>Jørgen Burchardt: Industrialismens kraftmaskiner i Vib. amt.....</i>	32
<i>Knud Hendriksen: Streflyv over Hanstholm og det tyske invasionsforsvar.....</i>	44
<i>Svend Nielsen: En vikingetidslandsby på Mors.....</i>	52
<i>Per Noe: Levende stene.....</i>	62
<i>Stig Jensen: Byhøjene i Thy.....</i>	64
<i>Svend Nielsen: Sten, bronze, jern - en gravhøj i Kobberup sogn.....</i>	78
<i>Marianne Bro-Jørgensen: En and fra Vendsyssel.....</i>	84

Poetisk manglebræt fra Mors

Peter Seeberg

Som nummer 196 f. er der til Morslands historiske museum indgået et manglebræt af egetræ engang i begyndelsen af dette år-

hundrede. Hjemstedet er kort og godt Mors. Håndtaget mangler, sikkert en hest. Brættet er 65 cm langt, 15 cm bredt, lidt rundt i hjørnerne og ved kanterne. Det er prydet af en bort af karvsnit: yderst en siksaklinje, derpå modsatvendte regelmæssige hak og så i den ene halvdel endnu en siksak. I et aflangt felt er skåret en lang tekst og under den står mellem initialerne LPS og KAD årtallet 1695. Det er ikke lykkedes at finde de trolovedes navne i bevarede morsinglandske kirkebøger. Hvorom alting er, teksten er et lille, djærvt digt fra LPSen til KADatter. Det lyder således:

DIN URTER
GAAR.O.IUMF
RU.FIN.LAD.
NU.EI.OBEN
STAA.FOR.H
UER.MANDS.
UEDER.HUND
OG. SUIN.S(OM)
DEN.MUNE
ERTRAA.DE
PIPER.OP.DE
K K
BLOMSTERSR
BAADE HUID
GULE.BLAA.O
G REN.OM.DU
LADER.DE.M
END.GAA

LPSen vil have KADatter for sig selv og udtrykker sig desangående

de i senmiddelalderens og renæssancens poetiske vokabularium og under anvendelse af en central allegori: dyden som en urtegård med hvide, gule og blå blomster (ikke røde). Versemålet med dets trykstærke (mandlige) udgange virker utidsmæssigt og i hvert fald påvirket af tidens kunstdigtning (Bording, Kingo). Men sådan digtede man naturligvis på Mors endnu på denne tid.

Sproget er ikke morsingsk med mindre O i Oben skulle være en lokalmålsstyret fejlskrivning. Der er en sjældnen forvandskning: digteren skriver »ertraa« i stedet for »attraa«, det virker lidt tysk.

LPSen har måske selv skrevet og snittet teksten, der ser hjemmelavet ud. Han har da været en mand af kultur, skrive- og læsekyndig lavadelsmand eller storbondesøn, eller hvem ved borgersøn fra Nykøbing.

Hans frieri er robust og uforklædt og nok et meget sjældent frierdigt på manglebræt, der ved den tid begyndte at blive kærstegave. Denne tendens peger på nye civiliserede vaner: nyrullede lagner i ægtesengen, hvis da ikke manglebrættet blev hængende på væggen som nu om dage og blot blev et groft symbol på ægteskabets fysiske ritual. Som sådan er det manglende håndtag i hesteskikkelse ikke uden betydning.

Daglig omgang med arbejder af P. C. Skovgaard afføder gang på gang forundring over, at en så betydelig dansk kunstner ikke har fået sin monografi. Denne undren er ikke ny og deles af andre. Henrik Bramsen, der i 1938 skrev sit arbejde »Malerier af P. C. Skovgaard«, undrer sig: »Der er skrevet forbavsende lidt om ham i betragtning af, at det er over hundrede år siden, han første gang udstillede, især føles det som et savn, at der aldrig er blevet udgivet en kritisk gennemført skildring af hans liv og arbejde.«

Bramsen gennemgår kort det lidt, der er skrevet. Først Julius Langes artikel i »Fremtidens Nyt-årsgave« I, 1866, hvorpå senere forfattere bygger, sådan A. Røder i sin bog i serien »Blade af dansk Kunsthistorie« 1902: »Landskabsmaleren P. C. Skovgaard«, endvidere Karl Madsen i sin lille bog »P. C. Skovgaard og hans søner«, 1918, og Bramsen fremhæver endelig som væsentlig Joakim Skovgaards erindringer om faderen, en artikel i »Tilskueren«, 1908, nyudgivet sammen med andre bidrag i bogen »Minder fra barndom og ungdom«, 1962, udgivet med oplysninger og noter af Skovgaard Museets daværende formand, Henning Høirup.

Om P. C. Skovgaards start på kunstnerbanen meddeler Julius

Lange kort og godt: »Da han, 14 Aar gammel, var bleven konfirmeret, forelaa det vigtige Spørgsmaal, i hvilken Vej han skulde sættes. En god Ven af Familien, Skolelærer Visby i Aagerup (Svigerfader til den bekjendte Blomstermaler J. L. Jensen) havde lagt Mærke til Drengens Lyst til Tegning og holdt for, at han skulde forsøge paa at blive Kunstner. Hans Forslag trængte igjennem, og Skovgaard blev sendt til København til sine Morforældres Hus; ved Jensens Hjælp kom han ind paa Kunstakademiet.«

Røder gentager - med små udvidelser Langes meddelelser. Karl Madsen bringer en lidt kortere og anden version. Han fortæller, at mange beundrede Peter Christians livlige fremstillinger af egenes folk (se artiklen »Bondemanden fra Vejby«, MIV 5, 1975) - »skøndt han ikke havde haft anden Læremester i Kunsten end sin Moder, der engang havde fået en Smule Undervisning hos en Blomstermaler. Den brave Skolelærer Jensen mente, at disse Tegninger afgjort viste et Kunstnerkald; takket være ham begyndte Skovgaard efter Konfirmationen sin Kunstneruddannelse i København.«

Endelig Joakim Skovgaards meddelelser, hvor det hedder: »Fader har tit fortalt om sin gamle

gode Skolelærer Jensen, et ypperligt Menneske, som Fader var overordentlig taknemmelig for mangt og meget. Det var sikkert først fra ham og en Skovrider fra Tibirke, som interesserede sig for Faders Evner og søgte at hjælpe ham frem, men Pastor Visby har vist også gjort meget, muligvis på Grund af Henvendelse fra Skolelæreren eller Skovrideren.«

Henning Høirup retter en smule op på tingene ved i en note til ovenstående at citere fra P. C. Skovgaards Vita til Det kgl. Ordenskapitel: »En anden kjærlig Ven, Skolelærer Visby i Aagerup, Svigerfader til Blomstermaler Jensen, havde fået nogle Tegninger jeg havde gjort, og faldt derved paa den Tanke, at jeg skulde prøve Kunstnerbanen; ved Svigersønnens Hjælp skaffde han mig fri Undervisning paa Konstakademiet, og endvidere i de første Aar nogen Understøttelse af nogle Mænd i Nærheden af mit Hjem, som vare venlig stemte imod mine Forældre, og i mine Morforældres Hus fik jeg Opholdet.«

Så forskelligt kan tingene siges. Allerede i disse kortfattede meddelelser ser vi en række personer involveret i P. C. Skovgaards placering som elev på akademiet: Skolelærerne Visby og Jensen, blomstermaler J. L. Jensen, pastor Visby, en ikke nærmere bestemt skov-

ider fra Tibirke og endelig nogle mænd i nærheden af vort hjem«

Nu er de citerede meddelere så temmelig undskyldte. Julius Lange har utvivlsomt sine oplysninger fra samtaler med P. C. Skovgaard. Røder har blot viderebragt. Karl Madsen har søgt oplysninger hos Joakim Skovgaard. Denne har helt klart, da han nedfældede sine erindringer, ikke givet sig stunder til at konferere med familiearkivet, som han iøvrigt aldrig blev fortrolig med. Henning Høirup har i Skovgaard Museets arkiver fundet kladden til P. C. Skovgaards Vita til Det Kgl. Ordens kapitel men ikke mere. Også dette er tilgiveligt. Peter Skovgaard, der har ordnet familiearkivet og den meget omfattende brevsamling, har betjent sig af en ikke let gennemskuelig systematik!

Men når familiens økonomiske forhold tages i betragtning, og når det betænkes, at skolelærere fik størsteparten af deres løn i naturalier, er den tanke nærliggende, at økonomisk hjælp fra anden side har været højst påkrævet. Her dukker de af P. C. Skovgaard nævnte »mænd i nærheden af mit hjem« op i billedet. Men hvilke mænd på Vejby-Tibirkeegnen havde penge at sætte i en muligvis tvivlsom kunstnerbane?

Det skal være denne afhand-

lings opgave dels at redegøre for de meget fattige kår i P. C. Skovgaards barndomshjem, dels nærmere at beskæftige sig med alt, hvad der trods de økonomiske vanskeligheder muliggjorde, at P. C. Skovgaard kunne frekventere Det kongelige Akademi for de skønne Kunster.

Den 5. juli 1788 blev velædle hr. Peder Nicolaj Schougaard, forvalter ved universitetets gods og jomfru Birthe Kirstine Madsen af Bavelsegaard formælede på Bistrupgaard i Sct. Jørgensbjerg sogn ved Roskilde. De havde allerede 9. maj 1788 fået kongelig bevilling til at lade sig vie uden forudgående trolovelse og lysning fra prædikestolen samt lade vielsen foregå hjemme. Når brylluppet ikke straks fuldbyrdedes, skyldtes det rimeligvis, at brudens far, forpagter på Bidstrup og fæster af Atterupgården i Jystrup sogn, Sorø amt, Mads Pedersen, kort efter døde og blev begravet på Jystrup kirkegård den 30. maj 1788.

Universitetsforvalter Peder Nicolaj Schougaard var døbt i Frederiksborg slotskirke den 13. februar 1750. Hans far var skovrider i Frederiksborg amt, Niels Pedersen, der blev begravet 25. oktober 1751, hvorefter moderen, Anne Elisabeth Larsdatter født 1724 allerede 9. februar 1752 giftede sig med Niels Pedersens efterfølger,

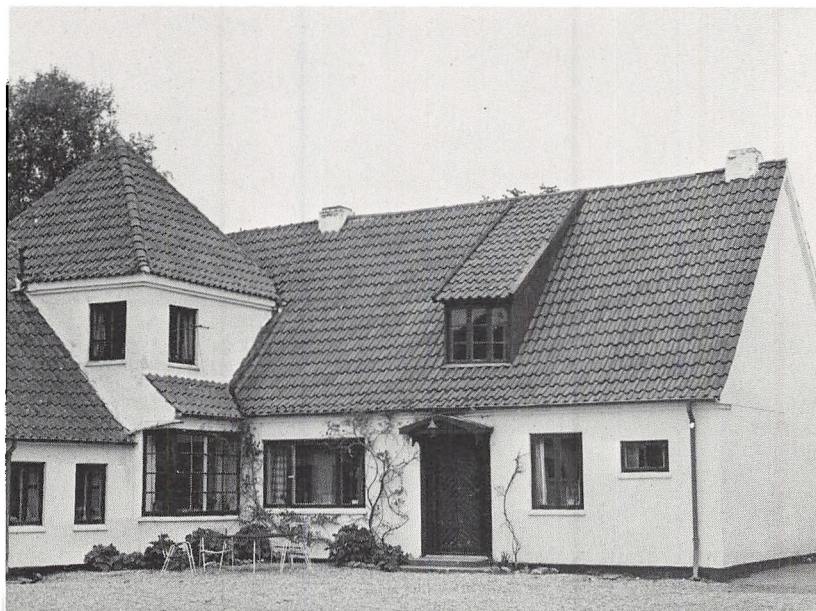
skovrider Christoffer Vilhelm Arentzen.

Peder Nicolaj Schougaard blev student fra Frederiksborg latin-skole 1767 og 22. december 1770 bestod han dansk juridisk eksamen med karakteren beqvem. Han ansattes som fuldmægtig hos universitetsforvalter From, og erhvervede sig gennem 2½ år et godt kendskab til universitetets godsforvaltning. Herefter blev han ridefoged og forvalter hos etatsråd Bartholin Eichel på denes gård Åstrup nordøst for Tølløse.

1. maj 1779 overtog han stillingen som »Forvalter ved Universitetets Gods udj en Deel Amter i Sjælland« efter Gynther Diderich Zeuthen, der havde afløst From. Schougaard havde nu et embede, så han kunne gifte sig. Han fik universitetsgården »Hammershus«, Store Tåstrup sogns enklave i Kirke-Eskildstrup sogn, i arvefæste, og den 25. juni 1779 giftede han sig med Charlotte Amalie Bang, født 14. november 1743 i Fåborg, som datter af købmand i Fåborg Jørgen Diderich Ivarsen Bang (1702-1785). I dette ægteskab fødtes 6 børn, hvoraf et døde som spæd, så da hustruen døde i januar 1787, sad Peder Nicolaj Schougaard tilbage med 5 børn, hvoraf det ældste kun var 7 år gammel.

I sit ægteskab med Birthe Kirsti-

Fig. 1. Hammershus, gårdinterieur, fot. 1974. P. C. Skovgaards sødegaard, hvor han kun boede 2½ år.

ne Madsen havde Peder Nicolaj Schougaard 10 børn, hvoraf i denne afhandlings sammenhæng især to har interesse, nemlig Tham Masmann Skovgaard, født i Kirke Eskildstrup sogn den 10. januar 1794, og søsteren Dorthea Maria Skovgaard, født samme sted den 24. november 1797.

Tham Masmann Skovgaard fik efter sin skolegang uddannelse som kontormedhjælper hos faderen. Hans arbejde på faderens kontor bliver dog ikke af lang varighed, for 15. oktober 1810 søger Peter Nicolaj Schougaard, plaget af »hårde sygdomme og gigtanfald i hovedet,« sin afsked, idet

han må »erklære sig udelig til længere at forestå forvalter-tienesten«; især tåler han ikke vinterkulden, de lange rejser og »megen nattevågen til skriveriet«.

16. januar 1811 modtager han afsked med en pension på 250 RDL. samt »beholder fri for herskabelige afgifter gården Hammershus, hvorpå han har arvefæste«. Han kommer dog ikke til at nyde sit otium ret længe. Den 14. juli 1814 begravedes han i Kirke Eskildstrup. Efter hans død overtager Tham Masmann Skovgaard Hammershus, bl.a. ved hjælp af et obligationslån hos Mads Mellerup, kammerråd - til Bistrup - og

den 7. juni 1816 holder Tham Masmann bryllup med Cathrine Elisabeth Aggersborg.

Brudens mor, Magdalene Haahr var født i Lemvig den 27. april 1770 som datter af provst Søren Haahr (1734-1795). Hun blev gift med proprietær Hans Wandborg til Kappel i Nørlem sogn, hvis far var adlet de Stiernhielm. Han døde efter et kort, barnløst ægteskab i 1793, hvorefter Magdalene Haahr i 1794 giftede sig med Morten Christian Aggersborg. Han, der var født i Nibe 1761, havde været styrmand i Det ostindiske Compagnis tjeneste, derefter købmand i Lemvig. I dette ægteskab fødtes på Kappel den 14. januar 1795 Cathrine Elisabeth Aggersborg. Samme år solgte Morten Christian Aggersborg Kappel til Niels Schack - og familien flyttede til København, hvor Morten Christian Aggersborg døde 1799. Magdalene Haahr flyttede derefter som husbestyrerinde ind hos sin svoger, Niels Alsing Aggersborg, der drev købmandshandel i Nyhavn nr. 16. Han var født i Nibe den 26. august 1772 og fik sin opdragelse hos sin ældste bror, Christian Aggersborg i Lemvig. Her etablerede han sammen med senere postmester Andrup en købmandsforretning. Kompagniskabet ophævedes, hvorefter Niels Alsing Aggersborg etablerede sig i

Fig. 2. Tjørnelund Mølle, Finderup Sogn, Holbæk amt, fot. 1975 Her boede Cathrine Elisabeth Aggersborg med sine forældre 1809-1813.

Fig. 3. Koldekildegaard, Skørpinge sogn, Sorø amt, fot. 1975. Her traf Tham Massmann Skovgaard sin tilkomne, Cathrine Elisabeth Aggersborg. Hendes forældre ejede gården 1813-1820.

Nyhavn. I 1803 giftede han sig med sin brors enke. Få år efter opgav han købmandshandelen og købte Nivågård. Her fødte Magdalene Haahr den 7. februar 1809 datteren Jørgine Nielsine Eleonora Aggersborg, der levede ugift til sin død den 15. juli 1890. 1809 flyttede familien til Tjørnelund Mølle i Finderup sogn i Holbæk amt. Her fødtes 2. november 1810 Vilhelmine Aggersborg, der levede ugift til sin død 20. april 1868 - og 31. maj 1812 fødtes sønnen Hans Christian Aggersborg. Alle disse tre halvsøskende til Cathrine Elisabeth kom på forskellig vis til at spille en rolle i Skovgaardfamilien tilværelse. Kort efter flyttede familien atter, denne gang til Koldekildegaard, Skørpinge sogn i Sorø amt. Økonomisk betød hver flytning tilbagegang, og 1820 flyttede familien tilbage til København, hvor Niels Alsing Aggersborg kummerligt ernærede sig som privatlærer i sprog, som lærer i de Massmannske søndagsskoler og endelig fra 1830 til sin død, den 22. juni 1855, som tæller i Nationalbanken.

I familiearkivet - nu i Skovgaard Museets eje - findes et gribende menneskeligt dokument, der kort - næsten epigrammatisk fortæller familiekroniken. Det er nogle optegnelser af Cathrine Elisabeth Skovgaard, der her skal

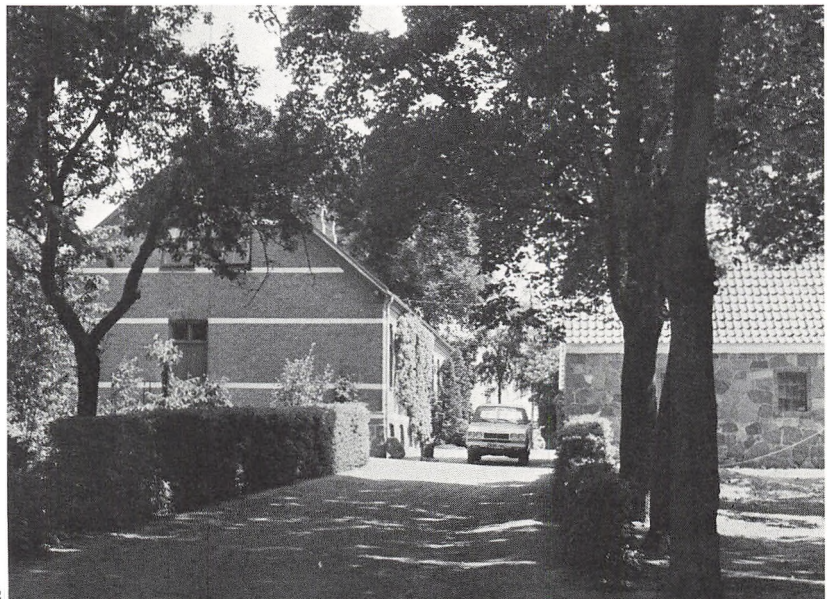

Fig. 4. Hammershus, Store Tåstrup sogns enklave i Kirke-Eskildstrup sogn, Holbæk amt, luftfotografi ca. 1947. Arvefæstegaard for universitetsforvalter Peder Nicolai Schougaard, Derefter ejet af sønnen Tham Masmann Skovgaard 1814-1819. Her fødtes maleren P. C. Skovgaard 4. april 1817.

bringes ubeskåret. Senere skal dokumentationer og tilløjelser lindre plads.

SKM. M. 10 nr. 1:

»Den 7. Juni 1816 blev ieg forenet med min Mand Tham Masmann Skovgaard.

Den 4. April 1817 fødte ieg vores ældste Søn Peter Christian paa Hammershuus. Den 24. April 1819 fødte ieg vores Datter Magda-

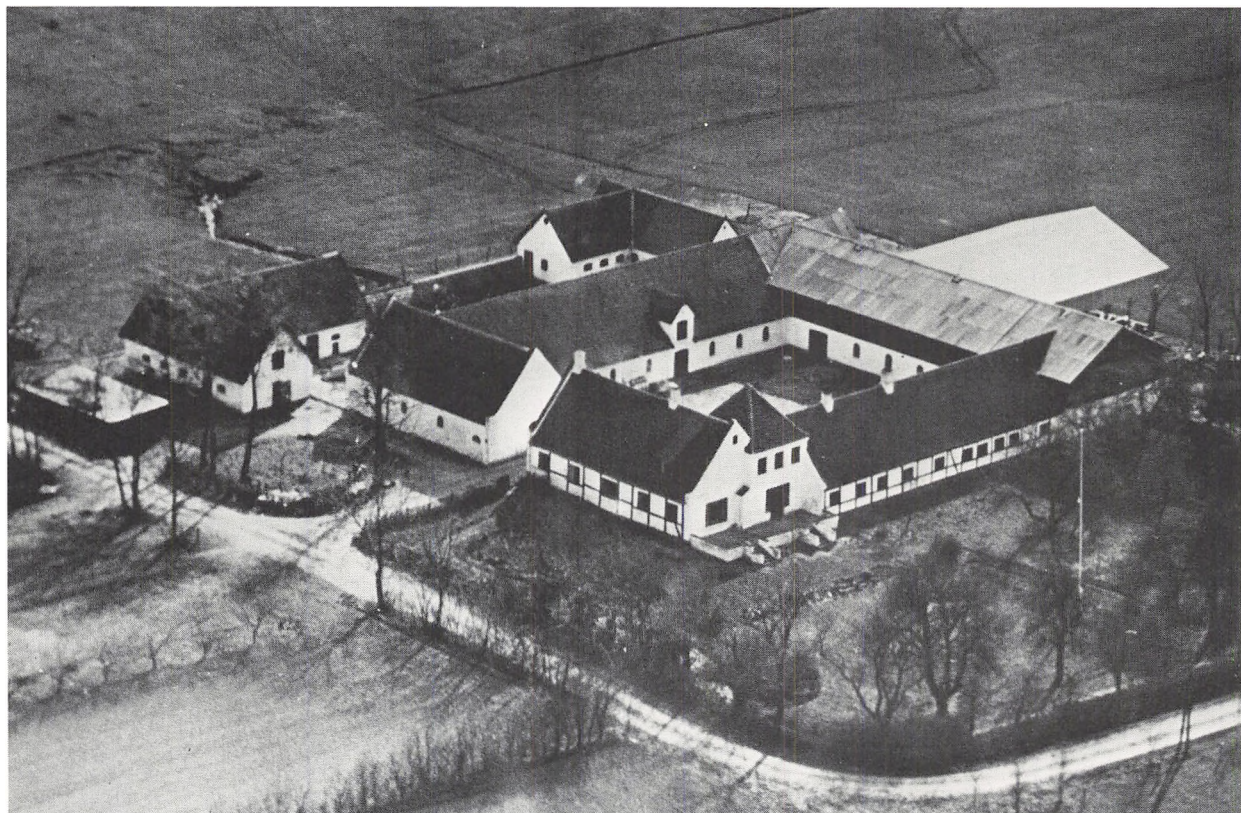
lene Christine ligeledes paa Hammershuus.

Peter var rask som lille Barn, Lene derimod sygelig, og det kom vel deraf, at ieg medens ieg var frugtommelig med Hende begyndte at faae Bekymringer. I September samme Aar flyttede vi til Frebogaarden, som vi desværre havde kiøbt altfor dyr.

Vi vare der i 4 Aar og da vi saa

maatte sælge den fik vi saa lidt for den at vi end ikke allene ikke fik Noget men at endog vores Velgiører Hansen mistede alt.

Paa Freboegaarden fødte ieg vores anden Søn Lars Alsing Wilhelm d. 7 Martz 1821; han døde da han var syv Fierdingaar gammel i November 1822. Vi havde samstedts mange Bekymringer for Udkommet og ieg isærdeleshed; min

Tante Bræmer havde allerede dengang længe understøttet os med Pænge, og Børnene og mig klædte hun aldeles. D. 7 Juni flyttede vi til Weibye. Den gamle Lemvigh satte alle Pængene i Huset, og min gode Tante vedblev som forhen at klæde mig og Børnene og laante os ofte Pænge som hun desværre ak desværre! aldrig fik igjen.

D. 8. September samme Aar fødte ieg vores anden Datter Wilhelmine Nielsine Dortha hun var meget svagelig som Lille men kom sig meer eftersom hun blev større, nogle Aar efter begyndte Peter at lide af Skruffelsyge og var ofte saa svag at ieg tvivlede om hans Liv, dog dette varede kuns nogle Aar eftersom han blev større blev han ogsaa raskere.

Det første Aar i Weibye gik ret godt, men altsom vores Udkomme blev mindre blev min Mands Humeur slettere saa ieg havde mange tunge timer. Omsider havde vi slettingen Handel thi vi havde næsten ingen Pænge at kiøbe Vahrer for, saaat min Mand saae sig nødsaget til at søge et aparte Levebrød og var saa heldig at blive Politibetjent dette skete i September 1826. Nu var ieg da ene med Huus og Børn, tungt er det at maatte sige, at jeg først nu nød den Fred, som ieg alt i fler Aar havde maattet savne. Samme

Sommer blev vores Ko solgt for Skatten, og ieg maatte sælge vore beste Sængklæder og Dækketøj for 50 R for at afværge at der blev pantet hos os. Børnene fik ogsaa Kighoste alle tre det var en tung Tiid! Doctor Faur var saa god at give mig fri Medeciin til børnene og de kom sig da igjen; foruden Smaahjelp laante min gode Tante mig 40 rd til at kiøbe Vahrer for ieg begyndte nuu Handelen igjen og slog mig dog med Knaphed igjennem.

Min Mand var yndet af sine Foresatte blev atter godt klædt, og kunde ogsaa i nogle Aar hielpe mig med 10 rd hvert Aar tillige forærede Han Børnene nogle Sølvpænge og mig en Kiole og en Kaabe samt bekostede vores Søn Peters Confirmationstøj.«

- Her er åbenbart en afbrydelse i optegnelserne. Senere fortsætter hun med nedenstående to stykker:

»Den 4de Februar 1839 forlod Lene sit Hiem for at søge sit Brød blandt Fremmede, ieg har Aarsag til at glæde mig derover, men er for Øyeblikket meget bedrøvet thi det forekommer mig saa øde og tomt overalt, det er nuu det Andet af mine Børn som er draget ud fra mig, dog ikke saa langt at ieg io kan faae dem at see om kort eller længere Tiid; takket være den gode Gud som lader mig beholde endnu Een hiemme at glæde mig

ved, og takket være Gud som endnu i denne Alder lader mig beholde mine Forældre. Gid det gaae mine Kiære Børn vel hvor de komme, gid de giøre sig værdige til deres Medmenneskers Agtelse og Venskab.

Den 30. Juli 1840.

Halvandet Aar er nuu omtrent henrundet siden ieg sidst paa dette Papir nedskrev min Sorg min Trøst og mit Haab.

I Dag sidder ieg paa samme Sted med Taarer i Øyet, Sorg og Forhaabning i Hiertet; hvad der sidst var min Trøst har ieg nuu maattet lade drage bort blandt Fremmede, dog under langt bedre Udsigter end min stakkels Lene, thi hun vidste at hun kunde vente at faae det strængt og det blev ogsaa saaledes. Mine derimod ønskes til Lykke af Alle som kiænde hendes tilkommende Hærskab. Ak gid det ogsaa maatte være saaledes!

Maaske kan den Strængheed Lene i sin første Condition maa udholde, være hende til Gavn, og lære hende at skiønne paa bedre Dage naaer de Engang komme. Skikker det sig saaledes at hun kommer hiem ville vi med dobbelt Kiærlighed godtgjøre det hun har maattet lide.

Den gode Gud velsigne min Kiære Mine hvor hun drager hen; gid hun vinde alle gode Menneskers Agtelse og Kiærlighed!

Fig. 5. Fredbogaard, Græsted, Holbro herred, fot. 1975 - nuværende stuehus set fra haven. P. C. Skovgaard boede med sine forældre på denne gård fra september 1819 til juni 1823.

Ak andre tunge Sorger trykke mit Sind, Peter har et heelt Aar arbeidet forgæves kan maaske ei faae sit Arbeide solgt.

Min beste Handel er mig forbudet, ieg kan ei leve af det øvrige, skal ieg atter uden Tilladelse begynde? Eller skal ieg sælge mit Huus om ieg kan, og hvor skal ieg da flytte hen for at kunne ernære mig? Og alt Dette hviler paa mit Sind allene; thi ene er ieg den som maa handle, og Ak! ieg fattes baade Mod og Kraft til at foretage noget Afgjørende. Gud styrke mig!«

Det tragiske billede, som ovenstående optegnelser giver af P. C. Skovgaards barndomshjem og hans forældres fortvivlede økono-

miske situation, lader sig på mange punkter bekræfte.

Cathrine Elisabeth Skovgaard er yderst diskret med hensyn til årsagerne til, at de måtte forlade Hammershus. Men disse årsager er ikke vanskelige at få øje på. Det var svære tider for landbruget, og Tham Masmann Skovgaard var kontoruddannet, altså lidet landbrugskyndig. Hertil lægger familielegenden, at han ikke var nogen energisk natur. Joakim Skovgaard har således noteret, at en af velynderne undertiden kom tidligt på dagen, for at se hvordan gården blev styret, og Tham Masmann, der ikke just var morgenduelig, måtte op af fjerene og

halvt påklædt retirere ud gennem havevinduet for at fuldende påklædningen i fri luft.

Men det endelige stød fik den lille familie på Hammershus, da det viste sig, at hustruens fædrenerf arv på højst beklagelig vis var forsvundet. Da Morten Christian Aggersborg solgte Kabbel til Niels Schack, var prisen 43.000 Rdl. Da han døde i 1799 var en væsentlig del af denne formue i behold, og hans enke har næppe formøblet meget heraf, inden hun ved ægteskabet med sin svoger har måttet skifte, således at Cathrine Elisabeths arvelod blev indsat hos overformynderne. Disse, der var »to fornemme borgere, som temmelig ere til alders og vel formuende«, var en brygger og en klædehandler, der imidlertid havde deres »faste mand« til at ordne regnskaberne. Da man i forbindelse med statsbankerotten 1813 og ved forordning af 5. januar 1813 nedskrev courantdalerens værdi til en sjettedel, måtte også de i overformynderiet fastlåste midler ordnes. Magistraten foranledigede en statusopgørelse, der viste, at aktiverne udgjorde ca. 2 mill. rigsbankdaler, medens passiverne eller myndlingenes tilgodehavende løb op til 2.600.000 rigsbankdaler. En nedsat kommission, hvis mest aktive medlem var den senere leder af overformynderiet, indehaveren

af 3. borgmesterembæde i København, Friederich Christian Schäffer (1773-1843), konstaterede betydelige uregelmæssigheder. Den »faste mand« var i løn ansat til 1000 Rdl. årlig, men han forbrugte 40.000 Rdl. til heste, equipager, til landsteder og store middage på Skydebanen. Ved en nedsat kommissionsdomstol dømtes han til 5 års forbedringshus, medens overformynderne ved højesteretsdom af 23. januar 1823 blev ikendt bødestraf og erstatning til overformyndet. Interesserede i yderligere detaljer i denne delikate sag vil finde den udførligt fremstillet i Juridisk Tidsskrift for 1820. For os er det tilstrækkeligt at notere os, at Skovgaardsfamiliens formue forsvandt i den blå luft. Sic transit gloria mundi!

Dette følelige tab blev afgørende for beslutningen om at afhænde Hammershus og søge et andet landbrug. Her fandt Tham Masmann Skovgaard hjælp hos sin søster, Dorteia Marie, der i 1818 var blevet gift med kgl. skovfoged i Rude skov, Lars Hansen. De to svogre rejste sammen rundt på Sjælland for at se på gårde og ved Søborg sø standsede de ved Fredbogård.

Siden 1814 havde kaptajn Brochdorff ejet gården, og han havde for at få den afhændet givet

den i kommission til agent Henrich Dodt fra Helsingør. Men i forhandlingerne deltog energisk birkedommer, auktionsdirektør Otto Lemvigh, der i 1804 af den daværende ejer af Fredbogård, Peder Pedersen, havde købt en til gården hørende overdrevslod - og som iøvrigt for hele denne fremstilling skal vise sig at være en ikke ubetydelig person.

Fredbogård er en meget gammel ejendom. Den kan spores tilbage til Jacob Herbjørnsen, hvis testamente er dateret 13. juni 1299. Omkring 1800 skifter gården ofte ejer, ca. 1796 Peder Olsen, ca. 1804 Peder Pedersen og 1814 kaptajn Brochdorff. 9. september 1819 skrives der atter skøde, hvorved Tham Masmann Skovgaard bliver ejer. Dette skøde er ikke kendt; men skødet fra 1823, hvor Skovgaard sælger til Lars Andersen fra Dyrekærsgård i Tisvilde, hvis slægt fortsat ejer gården, er bevaret og fortæller et og andet om handelen i 1819.

Tham Masmann Skovgaard har næppe haft ret mange penge med hjemmefra. Bemeldte prokurator, birkedommer og auktionsdirektør Otto Lemvigh sikrede sig ved handelen en førsteprioritet panteobligation på 3360 Rbd. sølv. Som 2. prioritet har øjensynlig stået 8000 Rbd., som skovfoged Lars Hansen indskød i foretagen-

det; et beløb han kort forinden havde arvet.

Herudover har Skovgaard måttet transportere en panteobligation, udstedt til kammerråd Mads Møllerup med sikkerhed i indbo og besætning på Hammerhus til sin halvbroder, godsforvalter på Binderup, Nicolaj Skovgaard, mod sikkerhed i indbo og besætning på Fredbogård. Obligationen var på 996 mark.

Købessummen må have ligget på omtrent 12.000 Rbd. - og der har næppe været nogen startkapital, da Skovgaardfamilien i september 1819 flytter ind på Fredbogård. Vi kan roligt acceptere Cathrine Elisabeth Skovgaards bemærkning om Fredbogård: »som vi desværre havde købt alt for dyr«. Hun beretter om mange bekymringer for udkommet og omtaler tante Bræmer som den, der allerede længe havde hjulpet med penge og klæder til mor og børn. Tante Bræmer er Cathrine Elisabeths moster, Magdalene Haahrs yngste søster, Anna Eleonora, der var gift med regimentsadelmager Bræhmer. En datter i dette ægteskab, Elisabeth Dorothea Bræhmer, født 16. august 1810, blev den 8. juni 1842 gift med Cathrine Elisabeths halvbroder, den tidligere nævnte Hans Christian Aggersborg.

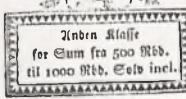
Men trods families og venners

Fig. 6. Del af skødet, hvorefter Tham Masmann Skovgaard sælger Fredbogaard til selvejerbonden Lars Andersen, Dyrekær-gaard i Tisvilde, 1823

Fig. 7. Underskrifter på skødet 15. februar 1823, skrevet i Esbønderup hos procurator Lemvigh: som sælger: T. M. Skovgaard, som køber: Lars Andersen - og som vidner: Niels Jensen og O. Lemvigh.

den 26de Februar 1823 3336

No. 6. Gen Rigsbankdaler 12 Skilling Sølv.
Betaltes med 2 Deel Lucers

Kiort 1823.

Vi underskriverne, viz Tham Masmann Skovgaard Sælger af Fredboen Treboe i Grøsted Bogen i Nordboerig Distrikt og viz Lars Andersen Køber af Fredboen Treboe i Tisvilde og hær. Gørns at gøre med finantien og alle følgende Liets Forhold, nemlig Følgen af T. M. Skovgaard følger og overdrager til selvejerbonden Lars Andersen samlet Fredboegaard, med Indtægterne af de fra Fredboen følgende Parceller, jeralde som samme Gaard sig og dertil af 9de Septembris 1819 er folket og overdraget med alle her til forankede Ting, som, her til, her til, og her til, indtil i nogen Måde forbeholdt, for den Liets Summa 5750 Rbd. Daler eller Renteobligation; og alle andre følgende Forhold.

6

støtte lykkedes det ikke at klare økonomien omkring Fredbogård. Året 1822 bliver det kritiske år. Den 13. marts 1822 foretages ud-pantningsforretning på Fredbogård, hvorunder der gøres udlæg for 612 mark 34 skilling i sæd, kreaturer, avlsredskaber og inventar. Den 22. maj ændres prioritetterne i ejendommen. Skovfoged Lars Hansens panteobligation forskydes til 3. prioritet, og som ny 2. prioritet udstedes panteobligation til Otto Lemvigh på 1000 Rbd. sedler i ejendom med afgrøde, besætning og avlsredskaber.

Til de økonomiske vanskeligheder kommer så yderligere i november det tragiske, at den 1³/₄ årige Lars Alsing Wilhelm afgår ved døden.

Som det fremgår af foranstændet var det Otto Lemvigh, der stod stærkest som panthaver i Fredbogård. Han overtaler i begyndelsen af 1823 Tham Masmann Skovgaard til at søge ejendommen afhændet. Sandsynligvis er det også ham, der finder den nye køber, en mere duelig landmand, selvejerbonden Lars Andersen fra Dyrekærgård i Tisvilde.

Skødet giver god besked om ejendommen og handelen. Fredbogård står for 13 Td. 4 skp. 1 fdk. 1¹/₂ album hartkorn. I handelen indgik besætningen: 4 heste, 6 køer, 4 ungkreaturer, 5 kalve, 5 får

Hermed Liets Forhold bliver overdraget til den nye køber og alle andre følgende Forhold, som, her til, her til, og her til, indtil i nogen Måde forbeholdt, for den Liets Summa 5750 Rbd. Daler eller Renteobligation; og alle andre følgende Forhold.

Esbønderup den 15de Febr. 1823.

T. M. Skovgaard Sælger
Lars Andersen Køber

Niels Jensen Vidne
O. Lemvigh Vidne

7

Fig. 8. Cathrine Elisabeth Skovgaard, f. Aggersborg, tegnet i Vejby 22. august 1841 af sønnen P. C. Skovgaard - privateje.

og 3 grise. Endvidere 2 vogne, 2 plove, 2 jernharver, 1 træharve, 1 tromle samt seletøj m.v. Dertil 6 tdr. byg, 10 trdr. rug, 6 tdr. havre, 2 tdr. vikker, 40 tdr. kartofler og endelig adskilligt værktøj og husgeråd.

Tham Masmann Skovgaard sikrer sig gennem skødet fri bopæl i 1 år i 2 stuer, køkken og spisekammer samt adgang til bryggers og vederlagsfri mælk, græsning til to får og ret til at skære tørv til fornødent brændsel, samt et lille stykke af haven til at dyrke kål og køkkenurter.

På gården er ansat 3 karle og 1 pige, som køberen forpligter sig til at lønne efter kontrakter.

Køberen betaler alle skatter og afgifter fra 1. januar 1823, renterne af Lemvighs obligationer betaler køberen fra 1. marts 1823, der er overtagelsesdato.

Købesummen er 5750 Rbd. sedler.

Hermed er det indlysende, at skovfoged Lars Hansens indskudte kapital er tabt. Når køberen har betalt Lemvigh er der 550 Rbd. sedler tilbage. Disse anvendes til at betale resterende kongelige skatter for 1822, resterende obligationsrenter, der beløber sig til 190 Rbd. sedler, samt resterende præstetiende, kirketiende og skolens rettigheder. Sælgeren forpligter sig til at udvirke, at skovfoged 8

Hansens panteobligation slettes af pantebogen, hvilket ikke kan ske, uden at svogeren er indforstået med, at kapitalen er tabt.

Otto Lemvigh har tydeligt set, at mulighederne for familien Skovgaard nu var meget små. Han viser sit gode sindelag ved, efter at

Fig. 9. Købmandshuset i Vejby, Holbo herred, malet med tusch og vandfarve af P. C. Skovgaard 1836 - forarbejde til oliemaleri - privateje - P. C. Skovgaards barndomshjem fra 1823.

9

Fig. 10. Købmandshuset i Vejby, fot. 1975 - P. C. Skovgaards barndomshjem fra 1823, Stationsvej, Vejby, Holbo herred, På muren mindetafle for P. C. Skovgaard - se fig. 13.

10

have fået sine penge fri af Fredbogård, at sætte kapital i et hus i Vejby og dertil udvirke, at der udstedes privilegium til at drive købmandshandel fra Vejbyhuset.

23. juli 1823 flytter Skovgaard-familien til Vejby, og tre måneder senere forøges familien med datteren Wilhelmine.

En kort tid klarer den lille familie sig nogenlunde, dog stadig med hjælp fra mosteren og andre familiemedlemmer. Men i 1826 er situationen atter ved at være prekær, og Tham Masmann Skovgaard beslutter sig til at søge »aparte« arbejde i København som politibetjent og senere distriktskommisær i Valby. Her går det ham hæderligt, han kan endog yde beskedne bidrag til familien, men bortset herfra er han stort set ude af billedet, og hustruens hjertesuk: »Først nu nød jeg den fred, som jeg alt i flere år havde måttet savne« - vidner tilstrækkeligt om lettelsen, hun følte ved mandens afrejse.

Alligevel har forholdet mellem de to ægtefæller nok været præget af kærlighed. Et lille dokument i familiearkivet vidner herom. Det er en lille seddel, sammenfoldet som kuvert og indeholdende en lok af Tham Masmann Skovgaards kastanjebrune hår. Indholdet er følgende:

SKM. M. 10 nr. 2

Fig. 11. Mindetafven for P. C. Skovgaard på købmandshuset i Vejby. Det var i juni 1823, at hans forældre flyttede ind i huset - ikke som tavlen fortæller 1825.

Min søde Trine,
Peter, Lene og Mine,
Med *Indlagte* forlader ieg min
bolig
Med Taarer i Øyet vandrer jeg
trolig
Gud giver mig Brød
For ey at samles mere i Nød.
Kone, Gud styrke dit Hierte,
Glem ey du det begierte.
(herunder er tegnet en figur af to
sammenslyngede hjerter med
bogstaverne T.M.S.-C.E.S.)
Gud kan nok bevare din Mand
Enten han søger Brød paa
Land eller Vand

TMS

Medens Cathrine Elisabeth Skovgaard alene kæmpede for at holde den lille købmandshandel gående og havde børnenes sygdomme at slås med, er Peter begyndt sin skolegang hos skolelærer og kirkeværge Niels Jensen.

Dermed er vi fremme ved den første af de djærve mænd fra Hølbø herred, der fik afgørende indflydelse på P. C. Skovgaards start på kunstnerbanen.

Om ham og en lang række andre djærve mænd vil der blive fortalt i artiklens II afsnit, der afsluttes i MIV 7.

Viborg domkirke i genskabelsens tid

En kulturhistorisk kommentar til ombygningen 1863-1876

af Erik Levin Nielsen

Da den unge N. L. Høyen første gang kom til Viborg i høsten 1830, støttet af et kongeligt rejselegat, så han på byen og dens historiske kultur minder med europæiske øjne. Det blev til en hel sydlandsk vision, en opdagelse af det fremmede midt i det lokale og hjemligt-danske. Om sin oplevel-

se skriver han: »Domkirken og Søndre Sogns Kirke og de brogede og lange Tagrækker, som grupperer sig omkring den stolte Bakke ved den smukke Sø, bringer dig til at glemme Danmark og faar dig til at tro, at du sér en Italiensk Stad for dig...« Det er nok værd at bide mærke

De fleste kunstnere, der passerede gennem Viborg i århundredet 1750-1850, valgte at skildre byen fra Asmildsiden. Som et eksempel er gengivet et stik udført efter tegning ved C. H. Wandall (ca. 1810). Byen er opfattet som et italiensk Bella Vista i Høyens forstand. Læg mærke til, hvorledes domkirken dominerer horisonten, flankeret af byens to klosterkirker, af hvilke gråbrødrekirken til højre blev nedrevet kort efter Høyens besøg 1830.

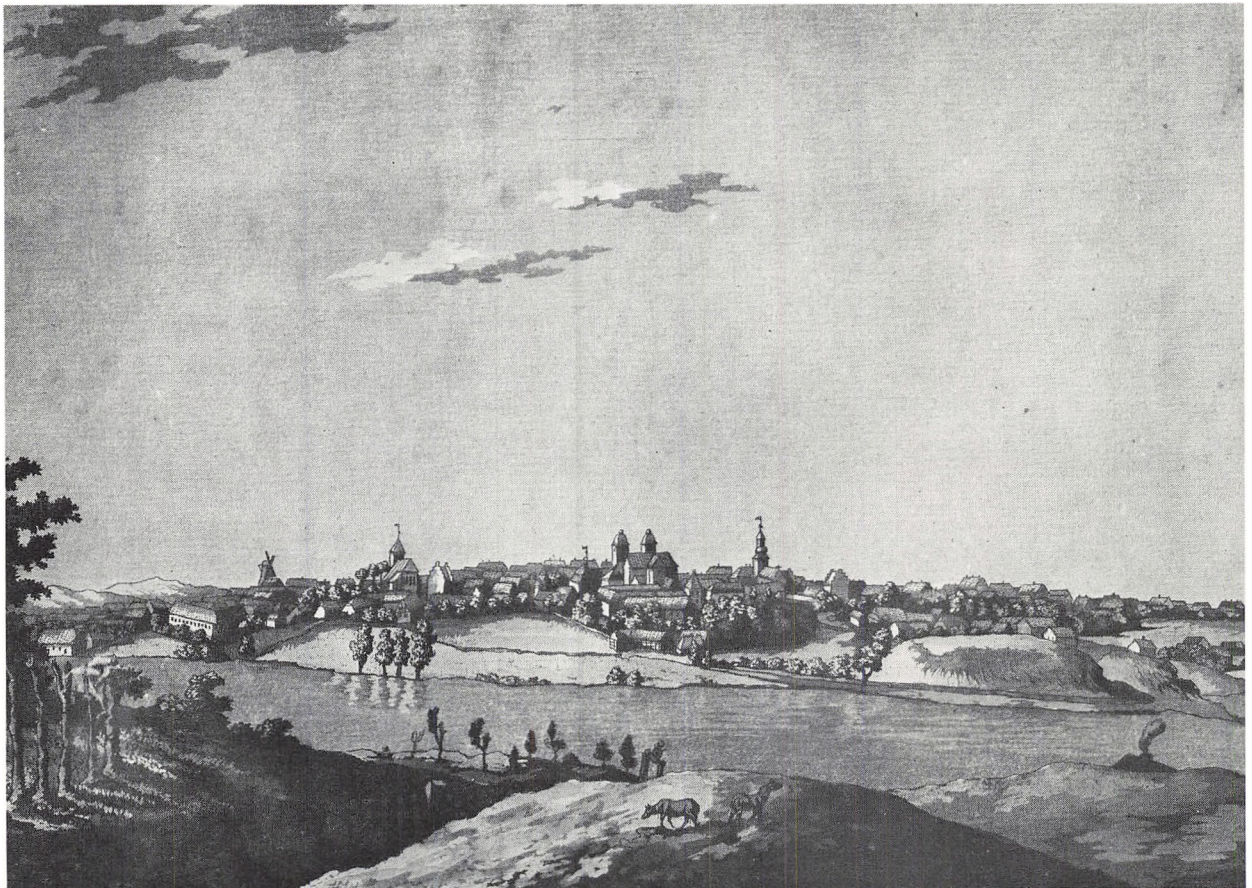

Fig. 2. Der var flere sjællandske kunstnere, der i 1830-erne fandt pittoreske emner i stiftsstadens Viborg. Johan Thomas Lundbye slog sig således en sommerdag 1836 ned på toppen af Borgvold. Herfra gengav han bispegården, domkirken og stænderhuset - en stygtig skitse, men én, der siger noget præcist om de Stallknechtske arkitekturelementers fine rumlige samvirkning.

Fig. 3. Også Høyen selv var lidt af en kunstner, skønt mest følsom for det virkelig gamle. Det kan næppe undre, at han i 1830 faldt for fristelsen til at forsøge sig med en af de dejligste løveskulpturer fra Danmarks middelalder, placeret på domkirkens korrunding engang i tiden omkring 1150.

i Høyens sommerlige førsteindtryk af Viborg. Den nysudnævnte professor har nemlig med sit notat som den første antydet en væsentlig, kulturhistorisk kendsgerning: med en højtrejst middelalderkatedral, et par klosterkirker, flere torvepladser og en omkringliggende bebyggelse af værdige embedsboliger og mere jævne borgerhuse havde byen endnu i 1800-tallets første årtier bevaret et indlysende præg af fællesskab med den gamleuropæiske købstads karakteristiske fysiognomi. Sagt på anden måde, var Viborg trods alle omskiftelser og modifikationer utvetydigt en CIVITAS med slægtninge i det fjerne, hvad enten man nu tænkte på et Orvieto i Italien, et Speyer i Rhintyskland eller måske et Bourges i Frankrig.

Et besøg i bygmester Stallknechts Viborg

Høyen opridser sit indtryk af Viborgs herligheder, som man dengang yndede at gengive dem på tegninger og stik - sét fra de landskabelige omgivelser i haven foran Asmildkloster, hvor den lille by syntes at hæve sig over søen med sine teglhængte huse som en rytmask opbygget silhouet af byggekloster. Og netop på dette punkt - den kubistiske byprofil -

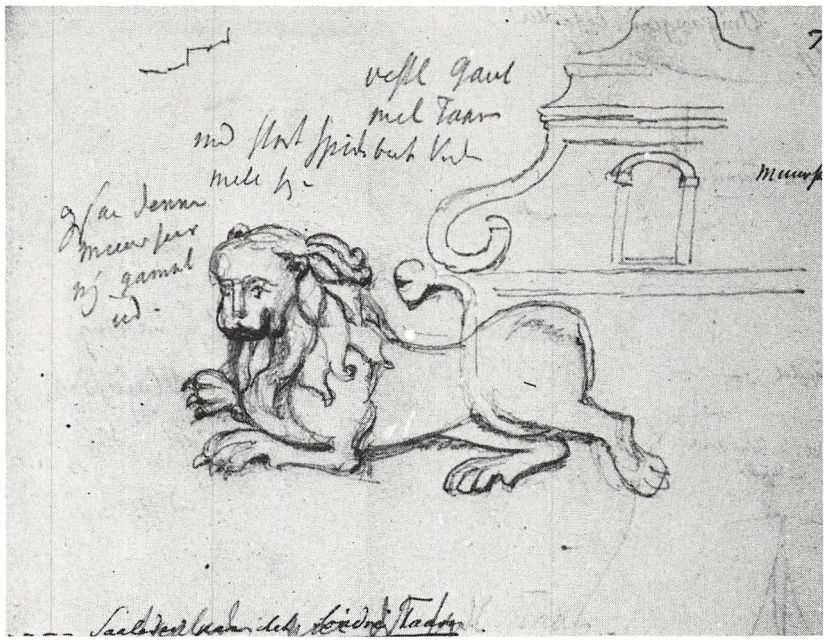
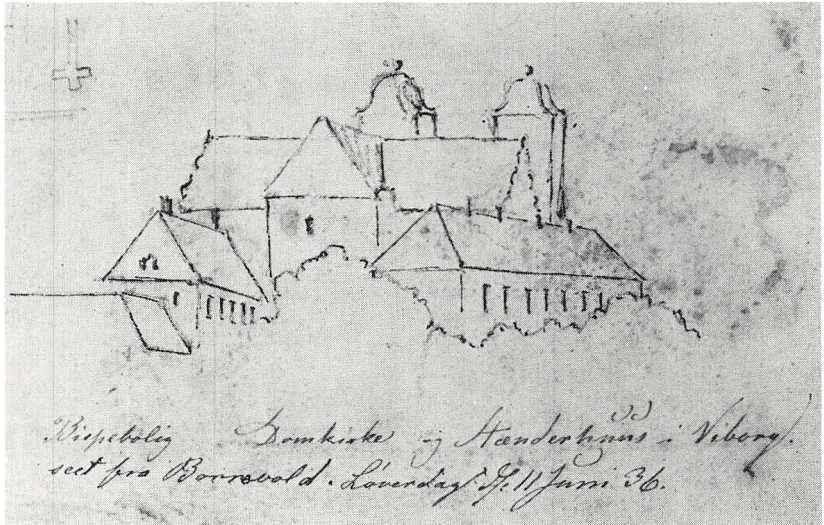

Fig. 4. Christen Dalsgaards atmosfærefyldte, lavede tegning fra 1856 er den skildring af baroktidens Viborgkirke, der bedst lader ane, hvad der gik tabt ved ombygningen. Ingen kan tvivle derom: kunstneren fandt Stallknechts svungne gavle og rundpulede tårnafdækninger storartet - ganske i modsætning til Høyen, der to år senere talte om »de hæslige små kalotter på de to høje tårne«.

havde den af kongen udvalgte bygmester Claus Stallknecht ydet sit særlige bidrag til, at Viborg efter den katastrofale storbrand 1726 fremtrådte i en fornyet klædedragt, der genkaldte det kontinentaleuropæiske stadsprospekt. Hans inspirationsgrundlag for den omfattende istandsættelsesvirksomhed på Viborgs offentlige bygninger havde nemlig umiskendeligt rod i det fremmede.

Lad os kort sammenstille de bygninger, hvis ydre og indre fremtoning Stallknecht havde ansvaret for: Domkirken med dens kalotklædte tårne og elegant svungne gavle; Søndre Sogns kirke med den store samlende tagflade og det smukt afvalmede østparti; bispegården, der rejste sig af asken som et palæ-agtigt, slut-

tet kompleks; det helt nyopførte rådhus med blåsort mansardtag, pyntespir og forgyldt vejrfløj, samt endelig - et stykke mod nord - Gråbrødre Hospitals partielt istandsatte længer. Alt dette gled sammen i en charmerende arkitekturhelhed, hvor bygmesteren fra Altona havde formuleret sin egen version af barokkens sydtyske residensbyer, Danmarks enevældige monark til ære.

Høyens respekt for den gamle bygmesters virke i Viborg skulle siden vise sig ikke at være for stor, tydeligst ved professorens store bygningshistoriske foredrag i domkirken den 5. august 1858. Den unge kunsthistoriker synes da også i 1830 straks at have vendt opmærksomheden mod det, der var *ældre*, og grundlagt sin anti-

kvarisk betonedede forståelse af Viborgs serværdigheder. Og vandrede man en times tid omkring i den daværende stiftsstad, ja så fortalte knækkede søjleskafter af granit, fragmenter af gamle dørbuesten, samt talrige kvadersten og pyntelige søjlehoveder, spredt over hele byen, at dennes ælde og baggrund var af værdigere art end de fleste danske købstæders. Vigtigst var dog naturligvis hovedmonumentet, den gamle kvaderstenskatedral på »Bjerget«. Fortjente denne historiske bygning, et storværk fra fjerne tider, mon ikke at blive genskabt i sin oprindelige, ædle simpelhed?

Domkirken burde restaureres - men hvordan?

Det kan vel ikke forbydes, at det netop var N. L. Høyen, der ved sit ungdomsophold i Viborg så sig i stand til at glemme Danmark og føle sig hensat til én af de middelstore katedralbyer i syd. Den vordende kunstprofessors »genopdagelse« af Danmarks middelalderlige bygningskultur var nemlig ikke blot bestemt af en gryende erkendelse af det stilhistoriske fællesskab mellem hjemlandets romanske kirkebygninger og Rhinlandenes og Italiens imponante arkitekturmonumenter. Bagved denne akademiske indsigt fandtes også en mere spontan idé

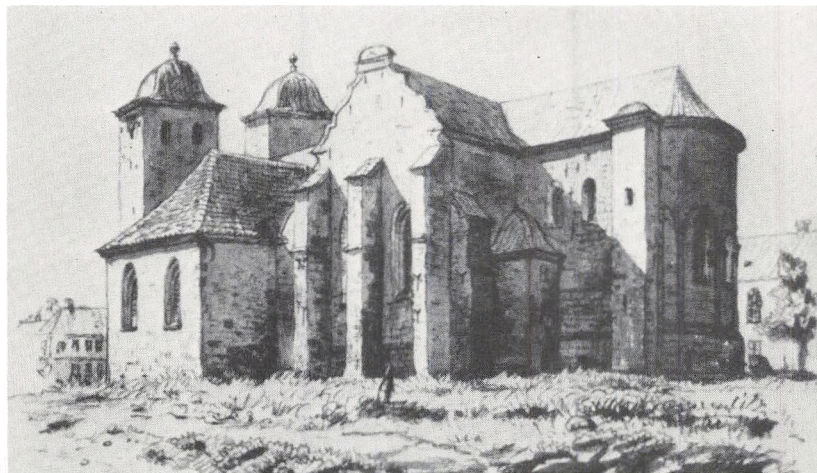

Fig. 5. Medens der eksisterer ikke så få tegninger af Stalknechts domkirkeversion, blev det fotografernes sag at følge både nedbrydning og nybyggeri. Jacob Kornrup har dog efterladt sig et par akvareller fra 1863, hvor begyndelsen til enden på

det gamle blev taget. Men disse giver alligevel mindre indtryk af håndværkernes støv- og støj frembringende virksomhed, end de fremtræder som stilfærdige sidestykker til guldalderkunstnernes italienske ruinscenerier.

om, hvad der kunne tjene *samtidens* danske kulturstræben til forbillede og fornyelse: stadige sammenstillinger mellem det hjemlige og det fremmede måtte til for at bestemme nationens bedste traditionsværdier.

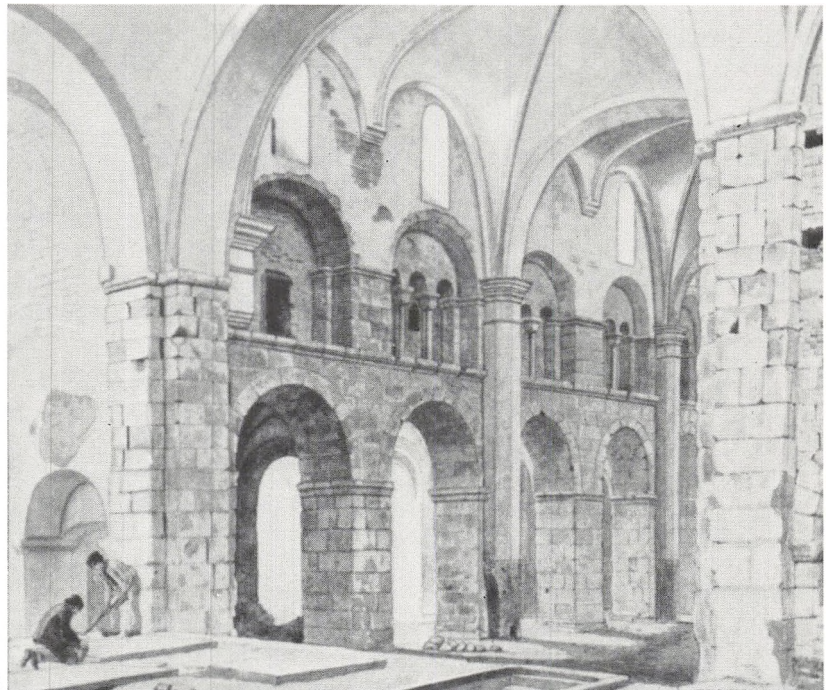
Der kan idag ikke herske tvivl om, at professor Høyen med sit begejstrede engagement var den rette mand til at gøre rede for den middelalderlige Viborgkirkes udformning, som denne syntes at træde frem 1857 gennem arkitekt Nebelongs partielle afhugning af de Stalknechtske pudslag i bygningsens indre. Et mere differentieret indblik i kirkens oprindelige konstruktion blev imidlertid først bragt til veje ved de fortsatte murafbankninger fra 1863 og frem. Stykke for stykke afklædtes vægfladerne for, hvad Høyen foragteligt betegnede som det »hvide liglagen«, hvortil kom en række supplerende iagttagelser i forbindelse med den fremadskridende nedbrydning af senmiddelalderlige og nyere bygningsdele.

En enkelt person bør forøvrigt naturligt fremhæves som den egentlige, bygningsarkæologiske registrator i denne tid. Den unge arkitekt Julius Tholle bestred nemlig ikke blot den daglige ledelse af ombygningsarbejdet gennem en årrække, men besad også personligt en velfunderet, stilhi-

storisk indsigt. Forholdet kommer i den nu stående bygning især til udtryk i de forbedringer af facadens dekorative detaljer, som Tholle fik indarbejdet i Nebelongs plantegninger fra 1858-59, tydeligvis baseret på impulser fra en længere studierejse til bl.a. Hildesheim, Bonn, Laach og Mainz i 1864.

Men trods Høyens, Nebelongs og Tholles sagkundskab er der sidenhen hyppigt blevet yret tvivl om, hvorvidt den model, man fulgte ved domkirkens om-

bygning i årene 1863-76, var antikvarisk korrekt. I de senere år har Jens Vellevs indgående arkivstudier og de af denne og Stiftsmuseet gennemførte udgravningsaktiviteter bragt yderligere stof til denne diskussion. Det står således idag fast, at Høyen og de ansvarlige for byggeriets gennemførelse ikke blot arbejdede på et forenklet grundlag i detaljer, men også baserede rekonstruktionen på en fejlagtig forståelse af den oprindelige kirkebygnings opførelseshistorie.

Kirken der aldrig blev færdig og professor Høyen

Det gælder for den romanske Viborg-katedral som for dens slægtninge i Lund og Ribe, at rejsningen var af langstrakt varighed, velsagtens mindst trekvart århundred. Dispositionsændringer og standsninger i byggevirksomheden kan skønnes at være indtruffet undervejs. Flere træk taler desuden for, at man i begyndelsen rettede sig efter en ældre kirkebygnings tilstedeværelse, og om de to hovedtårne, der flankerede vestportalen, overhovedet blev bragt til ende under fuld anvendelse af tilhugne sten, synes højst tvivlsomt. Tager man indbygningen af hvælv over kirkerummet, den successive opførelse af kapeller og de gentagne reparationsarbejder efter alvorlige brandødelæggelser med ind i billedet, bliver sagen endnu mere kompliceret.

Det er da temmelig givet, at den romanske domkirke aldrig på noget tidspunkt besad et så konsekvent gennemført helhedspræg som det, med hvilket bygningen fremtræder idag. Noget taler iøvrigt for, at Tholle ret hurtigt var nået frem til en erkendelse af rekonstruktionsopgavens sammensatte karakter, og at hans oplysninger farvede Høyens ind-

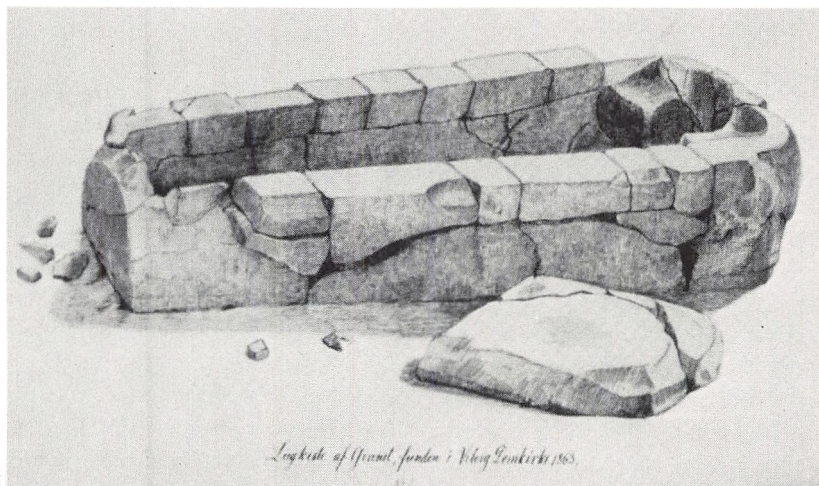

Fig. 6. Kornerup tegnede også denne granitsarkofag fra 1100-årene, der må have rummet en af middelalderkirkens vigtigste lederskikkelser. Man spørger sig, hvorfor kistens hovedende engang blev efterladt i korskæringens midtpunkt, altså bygningens symbolske »hjerter«, medens de øvrige dele i 1863 fandtes opsat i kannikekorets højmur. Skal indmuringen af de afslåede stumper fortolkes som en art mindehandling?

stilling. I hvert fald gik professoren - trods kritik fra flere sider - snart ind for den radikale løsning: total nedrivning af den gamle kirkebygnings mure, herfra dog undtaget den storartede, hvælvede krypt og de to tilstødende kapelrum. Høyens drastiske program har påkaldt sig de fleste eftertidige arkitektursagkyndiges undren og beklagelse, især da man et par årtier forinden havde exemplificeret i Ribe domkirke, hvorledes en skønsom istandsættelse lod sig gennemføre på grundlag af bygningsarkæologiske undersøgelser, der tilmed ydede de efterromanske tilføjelser retfærdighed.

Men hvorfor accepterede myndighederne da, at man for fremmed en sådan rigorisme overfor

det gamle kirkehus i Viborg? Ja, en delvis forklaring er allerede antydnet - bygningen måtte fra strengt stilhistorisk synspunkt forekomme betydeligt mere »forbygget« og usammenhængende end dens fælle i Ribe. Faktisk blev de middelalderlige byggestre i Viborg næppe færdige med at ændre, udbedre og rejse nyt, før Reformationen stod for døren. At der har været alvorlige, konstruktive brister, således som Høyen og hans støttefæller uophørligt gjorde gældende, turde også være sikkert. Men alligevel en argumentation, der i hvert fald *ikke* kan bruges til forsvar for, at man efter en ret hektisk bygningsarkæologisk indsats det første år gav afkald på en blot nogenlunde konsekvent forfølgelse af de talrige

Fig. 7. Der er bevaret mange af Tholles modeltegninger til den nye domkirkes stenhuggede detaljer. Et andet udtryk for arbejdet med bygningens fremtoning er gengivet hér, hvor inspirationen fra Kontinentets kirker slår tydeligt igennem. Høyen publicerede Tholles forslag med underskriften »efter Restaurationen«.

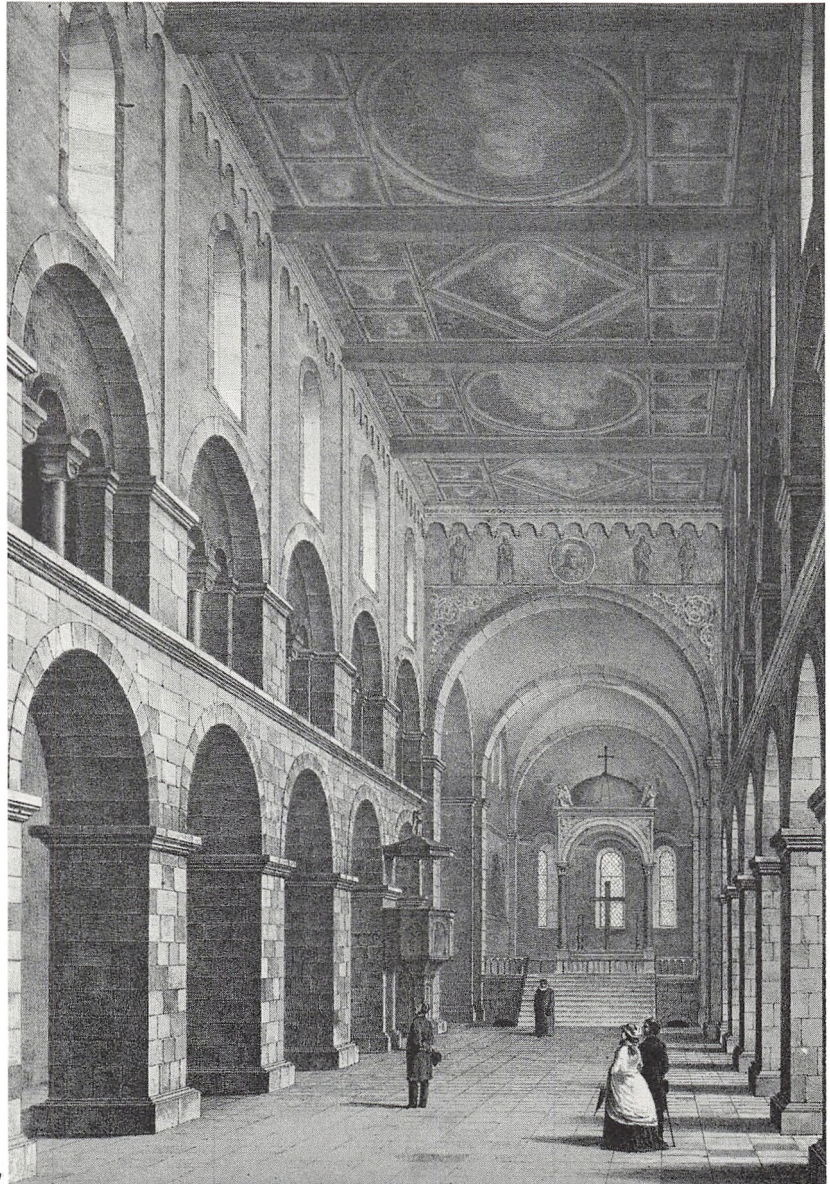
Men den nette blændingsudsmykning omkring højkirkens vinduer, der var lånt fra St. Ursula i Köln, blev aldrig realiseret. Ligeledes blev både Tholles italienske alteropbygning og hans idé til prædikestolen forkastet af efterfølgeren, arkitekt Storck.

tilbagestående problemer. Lad os derfor se lidt på den ydre ramme for gennemførelsen af det Høyenske domkirkeprojekt.

Besættelsen 1864 skaber nye arbejdsbetingelser

Man har ved de efterhånden ganske talrige behandlinger af Viborgkirkens ombygningshistorie vistnok i almindelighed undervurderet både den organisatoriske og opinionsmæssige betydning af, at netop det år - 1864 - hvor Tholle tog på studierejse til Tyskland, havde man fået andet at tænke over på den danske hjemmefront end bygningsarkæologi. Sindene blev med et slag rettet mod samtiden, ikke mindst i Viborg: En solklar forårsdag, den 26. april, dukkede den preussiske okkupationshær op i byen med ikke mindre end 11.000 mand. Tholle selv havde begejstret meldt sig under de danske faner, men var blevet afvist. Man skønnede, at han ligesom den jævnaldrende fuldmægtig Wulff på borgmesterkontoret tjente fædrelandet bedst ved at blive ved sin læst.

At arbejdsgangen ved domkirkebyggeriet blev forstyrret under disse forhold, synes naturligt. Viborg var gennem en tid stort set afskåret fra kontakt med omverdenen, og svigtende økonomi gav fremover anledning til gentagne 7

arbejdsstandsninger. Tholle udnyttede imidlertid, som nævnt, tiden bedst muligt til at udbygge sin viden, støttet af det Classenske Fideicommiss. Hertil kom, at domkirkesagen som sådan ikke løb af sporet, men snarere antog en ny, ideologisk farvet dimension. For da kongen i december samme år lagde grundstenen til det nye alter, blev dette fortolket som en tilkendegivelse af genrejsningsprojektets nationale værdi. Udfaldet af begivenhederne 1864 blev da, at den ganske voldsomme kritik af ombygningens økonomiske og antikvariske aspekter, der de to efterfølgende år kom til udtryk på rigsdagsplan, ikke fik nogen særlig opsættende eller modificerende virkning på realiseringen af det Høyenske program. Men samtidig finder man nok dels i den politiske uro, dels i de løbende økonomiske vanskeligheder en antagelig årsag til, at det fremover blev så som så med overvejelser og registrering af bygningsarkæologiske iagttagelser. Så meget kan i hvert fald siges til fordel for konstruktøren, arkitekt Tholles forsyndelser overfor en nysgerrig eftertid. Noget anderledes forholder det sig med professor Høyen - et forsvar for dennes rolle må placeres på et andet plan, og dette så meget mere, som professorens

synspunkter og redegørelser jo blev lagt til grund for de bevilningsgivende myndigheders indstilling.

Et nationalhistorisk forsvar for Høyens projekt

Der er, som anført af Jens Velle, grund til at tro, at Høyen selv har ment sin faglige opgave løst med optrækningen af de store linier for rekonstruktionen af den »romanske stil«. Dette skete gennem publiceringen af værket *Danske Mindesmærker*, der blev udsendt i fire hefter 1863, 1865, 1867 og 1868. Det sidste årstal inddebærer beklageligvis, at de iagttagelser, der blev - eller måske rettere: kunne været blevet - indvundet ved nedrivningen af langhuset med gallerierne og vesttårnene, aldrig kom på tryk. Ser man på domkirkeprojektet ud fra et bredere, kulturpolitisk synspunkt, bør man dog sikkert i stedet lægge vægt på at argumentere ud fra den forståelse af sagen, som offentligheden kunne forventes at indtage fra og med 1864.

Det er i realiteten ikke vanskeligt at stable en i samtidens øjne gyldig argumentation på benene til fordel for Høyen. Det bør nemlig overfor alle forenklinger og bygningshistoriske fejlskøn ved den stilrene genskabelse af Viborgs romanske granitkatedral

betones, at professorens overordnede målsætning lige fra begyndelsen havde været en anden end simpel bevaring af det fortidige. Sigtet var at skabe et storslået eksempel på, hvorledes gammel-dansk byggetradition kunne *aktualiseres* gennem kyndige studier og sammenstillinger. Tankegangen var - og er - pædagogisk indlysende, og der fandtes både lokalt og blandt de højere instanser støttekræfter nok til at bringe den i havn. Hvoraf følger, at den »genetablerede« viborgkirkes betydning for al eftertid vil ligge i dens rolle som et vidnesbyrd om en fornyselsens kulturrepøke, en nationaldansk renaissance.

Kulturpolitiske strømninger bag kirkebyggeriet

Det kan forøvrigt i denne sammenhæng yderligere skønnes at have været betydningsfuldt for realiseringen af det kostbare projekt, at Viborg få år før domkirkebyggeriets igangsættelse havde tiltrukket sig landsdelens opmærksomhed som Stænderforsamlingernes tilholdssted. Den lille købstad stod således endnu i den almindelige bevidsthed som et naturligt brændpunkt for samtidens politisk-kulturelle meningsdannelse. Og når Høyens

program vandt genklang i bredere, rigsdansk sammenhæng og nød gavn af offervilje i Ejderkrigens og nederlagets år, da skyldtes dette dermed også, at grunden var umådelig vel forberedt: udsynet til det *europæiske* delte domkirkesagens støttefæller med Jens Baggesen, begejstringen for *fortiden* med Oehlenschläger, Grundtvig og Ingemann, og sansen for det specifikt *jydske* med Steen Steensen Blicher.

Høyens genskabelse af granitkirken på »Bjerg« hviler således i sin egen ret. Den står der som en perfekt kulisser til Ingemanns nationaldanske kongeromaner, en tolkning, som folkets monark og grundlovens giver Frederik selv gav det blå stempel ved sin højstegne arkæologiske søgen efter Svend Grathes og Erik Glippings jordiske rester i den gamle kirkes gulvlag juli 1863. Men kulisser eller ej: ombygningen blev gennemført under udfoldelse af en grundgedigen, håndværksmæssig indsats, ja, gør 100 år efter fortsat indtryk af en noget nær uforgængelig soliditet, der på ingen måde gav eller giver de rhinske hovedforlæg efter. Til sammenligning bør vel fortrinsvis nævnes de nogenlunde jævndrende, bombastiske rekonstruktionsarbejder på kejserkirken i Speyer.

Også på dette punkt - fastholdel-

sen af en monumental kvalitetsstræben - fremtræder den eksisterende Viborgkirke således som en afspejling af og dermed en illustration til en vigtig kulturstrømning i den nye Danmarkshistorie. Det vil nemlig som en sammenfatning af det foregående ikke være helt urimeligt at betragte det under ydre vanskeligheder stædigt gennemførte domkirkebyggeri i lyset af den nyskabte, folkelige selvbevidsthed, der efter tabet af det sønderjydske grænseland samlede sig omkring programmet »hvad udad tabes, skal indad vindes«.

Synspunkter på domkirkekvarterets omformning

Det kan måske idag stadig forekomme én og anden besøgende på »Bjerg« svært at forsone sig med, hvad man i forrige århundrede fik sat igang med brask og bram på dette sted. For som domkirkesagen udviklede sig fra 1863 til 76, blev der ikke blot tale om en fornyelse af kirken som sådan. Håndværkerne gik snart i lag med nedbrydningen af det højst historiske Stænderhus - i sin tid kapitelkloster for augustiner-munkene, der havde rejst den romanske katedral, og senere tilholdssted for den norrøjydske adel og landstinget. Til slut blev

hele det nordliggende terrain afgravet og planeret, hvorved bl.a. det sirlige haveanlæg, der på dette tidspunkt knyttede sig Stænderhusets nette, klassicistiske hovedfacade, forsvandt.

Kodeordet var naturligvis frilægelse. Den genskabte middelalderkirke burde rejse sig i ensom værdighed, tilgængelig for øjet fra alle sider - ubestrideligt en misforståelse i både æstetisk og kulturhistorisk henseende. Æstetisk sét tåler nybygningen nemlig næppe at blive blottet for meget: kvaderværket keder ved sin rigeligt ensformige gråhed, helheden opleves som pletfri stereotypitet. Man har i nyere tid søgt at råde bod herpå ved planlægning af rådhusvin, men bedre havde man tjent bygningen ved hvidkalkning af vinduessmigene som i mange af vore landsbykirker. Det ville have frembragt rytmisk livlighed, en forstærkelse af lys og skyggevirkning.

Lægger man vægt på at betragte det i 1876 genindviede kirkehus som *genskabelse* af noget oprindeligt, bør det vel også anføres, at frilæggelsen var uden ethvert traditionsgrundlag. Den romanske katedral synes tværtimod fra ældste tid at have været flankeret af anselige bygninger, hvis rester gemmer sig under græstørven. Og uden om disse rejste sig i lø-

Fig. 8. Et af de søleligste, antikvariske tab ved ombygningen var nok fjernelsen af kapellet, hvor byens helgen St. Kjeld blev begravet 1151. Både studier af kapellets tilslutningsforhold til det nordre sideskib og Stiftsmuseets udgravninger synes nemlig nu at vise, at eftertiden hér mistede en

vigtig nøgle til forståelsen af kvaderstenskatedralens rolle som afløser af et ældre kirkehus. Skitsen skyldes maleren Kjeld Heltoft og viser Jens Vellew arbejdende i kapellomtens 1974, så alen fra stedet, hvor Frederik d. 7. søgte efter Svend Grathes jordiske rester 1863.

bet af middelalderen endnu en ring af gårdlænger og bodlerækker, hvorved domkirke kvarteret i reformationstårhundredet réelt fremtrådte som en stad i staden - altså meget i lighed med, hvad man finder i de europæiske katedralbyer.

Ældre tegninger og stik viser, at ikke så lidt af den sydlandske atmosfære, som den unge Høyen i sin tid fandt karakteristisk for stiftsstadens Viborg, har fortonet sig. Den stilbevidste professor ydede utvivlsomt sin egen skærv hertil: man river jo ikke en gammel, veltjent kirkebygning ned

og anbefaler en frilæggelse af dens efterfølger uden mén. Faktisk virker den nye domkirke - trods sine 100 år - endnu som en konfirmand i ubrugte klæder. En trøst er dog let at finde. Stallknechts seværdige rådhus på torvet, den småborgerlige bebyggelse langs med Domkirkestræde og den anselige bispegård holder fortsat sammen på kvarteret sét som købstadmilieu. Men særligt stemningsgivende er fra manges synspunkt de store linde- og elmestræer, i hvis kroner byens alliker kommenterer livet på de brolagte stræder.

Fra J. C. Jacobsen og Joakim Skovgaard til nutiden

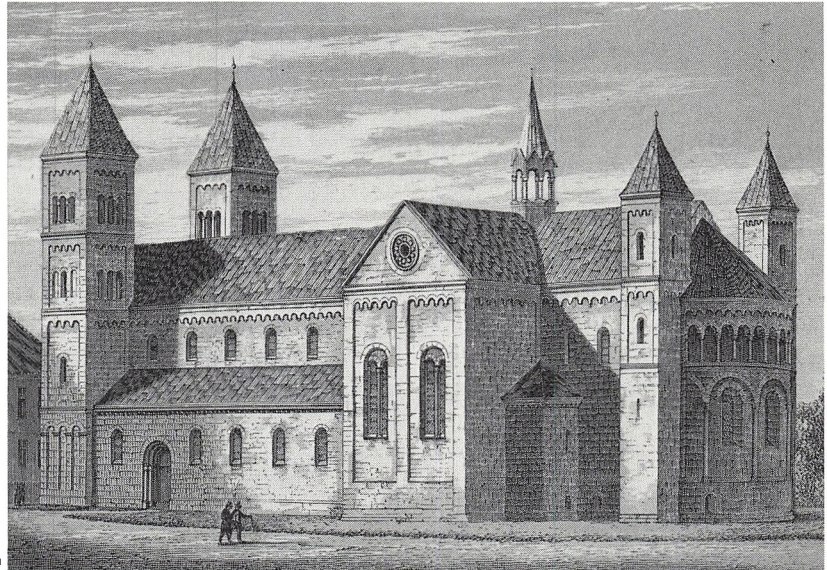
Det må være rimeligt slutteligt at fremsætte en opfattelse af, hvorledes nutiden bør forholde sig til den genskabte Viborgkatedral. Emnet berører dybere sét hele spørgsmålet om restaurering kontra fornyelse af bygningsværker fra en mere eller mindre fjern fortid. Brygger J. C. Jacobsen ramte denne problemstilling på pletten, da han stillet overfor Høyens radikale genskabelsesprojekt ytrede, at der vel kunne blive tale om en »skøn og herlig Illustration til Kunsthistorien, men den gamle ærværdige Viborg Domkirke er det dog ikke mere og kan ikke blive«. Men Jacobsen indlod sig ikke på nogen endelig stillingtagen, og det er således fortsat - et sekel senere - vores lod at dele sol og vind lige mellem hvad man *vandt* og hvad man *tabte*. De bevarede kommentarer fra J. J. A. Worsaae, Bruun-familien på Asmildkloster og andre borger for, at en anden løsning end Høyens kunne have været valgt. Alligevel betyder dette ikke uden videre, at en bestræbelse på en egentlig antikvarisk restaurering havde været rigtigere og var ført til et ubetinget lykkeligt resultat. For som den på spørgsmål af den-

Fig. 9. Viborg domkirke blev genindviet den 10. sept. 1876, netop tyve år efter at man første gang talte om at »fremdrage Kirkens egentlige Kjærne af den daarlige Skæl, som gjemte den«. Men dette projekt, som Høyen var den egentlige fadder til, skulle dog mere blive et visionært genskabelsesprogram end en forsigtig, antikva-

risk istandsættelse. De tre stilkyndige arkitekter, der kom til at virke ved »Restaurationen«, så nemlig deres vigtigste opgave i at »fuldstændiggøre det manglende«. Og denne fuldstændiggørelsesplan skabte en idéel romansk katedralbygning, båret frem af samtidens nationalromantiske sindelag.

ne art afgjort kompetente Joakim Skovgaard senere skrev: »Nu om Stunder er det svært at restaurere de gamle Bygninger fra Valdemarernes Storhedstid, fra Middelalderen, Maskinernes Virkning føles; Maskinarbejde og Haandarbejde staar ikke godt sammen, ja selv Haandarbejdet synes mig anderledes end det gamle, men dér hjælper Tiden jo nok. Er det bedst at følge det gamle saa nær som muligt eller at give af sit eget? Hvis man da har noget. Ja, det er det sidste, det kommer an paa..«.

Det endelige spørgsmål, vi må afveje, er således nærmest af æstetisk art, dvs. om domkirkens sidste bygmestre »har haft de Evner og den Lyst«, der betingede et bygningsværk af varig interesse. Viborgs borgere tog på dette punkt vistnok tidligt Høyens, Nebelongs og Tholles kirkebygning til sig som et hjerte barn, medens arkitekt H. B. Storch, der lagde den sidste hånd på værket, var skeptisk. Særligt fandt han de grå murflader i bygningens indre trist, et forhold, der imidlertid ændrede sig på afgørende måde gennem Joakim Skovgaards storartede freskeudsmykning 1899-1913. Hertil kommer det øvrige rige inventar med Storch, Skovgaard, Bissen og Bindesbøll som ophavsmænd, men hvor man des-

være nok i utide fik udskiftet Skovgaards stolestader med løse stole og indsat et nyt orgel, hvorved et par ret afgørende facetter af en kunstnerisk helhed blev sprængt.

Det er imidlertid intentionerne bag domkirkens ombygning og resultatet af denne, der er emnet hér. Nærmer man sig Viborg fra øst, vil den besøgende også let kunne indse, at Høyens sommerlige førsteindtryk af byen ikke

blev glemt. Med sine fire tårne og spiret over det højtrejste korparti tegner kirken en bemærkelsesværdig silhouet mod himlen, nok smukkere end den bygning, der forsvandt. Og således bør vi da idag opleve den genskabte katedral - som en idéel vision af fortiden og dermed et stykke selvstændig arkitektur, der omsider er blevet gammel nok til at have fået patina som et væsentligt kunsthistorisk monument.

Forside og bagside

af Peter Seeberg

Under udgravningen af Asmild Klosters vestfløj stødte vi allerede i 1961 på et stykke af fløjens romanske vestfundament lagt af finthøvlede sten over en dyb, stenfyldt syldgrøft, som derpå kunne følges et godt stykke sydpå. Hvad var naturligere, end at vi ventede at finde en lignende imponerende foranstaltning ind mod klostergården. Men det viste sig ikke at være tilfældet. Kvaderstensmuren ud mod søen havde som pendant en bindingsværksmur ind mod gården, syntes de store spredte syldsten at ville fortælle. Og straks kunne man sige, at et lignende forhold gjorde sig gældende i selve kirken, hvis nordmur stod smukt repareret i

tegl og med sengotiske vinduer, mens sydsiden ind mod klostergården var bulet og brokket. Ifølge alle brandtaxationer fra 1700-årets Viborg prægede en lignende tankegang borgernes huse: facaden mod gaden var i grundmur før gårdsiden, som måske endnu idag er i bindingsværk; tagsiden mod gården kunne endnu i 1830'erne være af strå, mens der lå tegl mod gaden. Prioriteringen skyldtes nok ikke, at der var praktiske hensyn at tage, nej det gjaldt værdighed i det, der kunne sees. »Det gør ikke noget, det kan ikke sees«, den sætning er vi alle opdraget med.

Som huse i gaden har også et skab en forside, udskåret, malet,

med messingbeslag, men bagsiden af skabet har vendrede søm og er sammenstykket af gammelt træ. En standkiste er mere udskåret på forsiden end på bagsiden; naturligvis siger vi, for bagsiden sees så sjældent, og så gør det ikke noget.

Nu gælder iagttagelserne foreløbigt ting, man normalt ikke kan gå udenom, og Asmild Klosters bagside er så meget af en inderside, at man heller ikke uden videre har kunnet komme til at se som forbuden sjæl, men også det forholdsvis fritliggende har en forside og en bagside. Stuehuset på en bondegård kan vende mod gård, mod bygade eller mod have. Forsiden er den, hvor man først sæt-

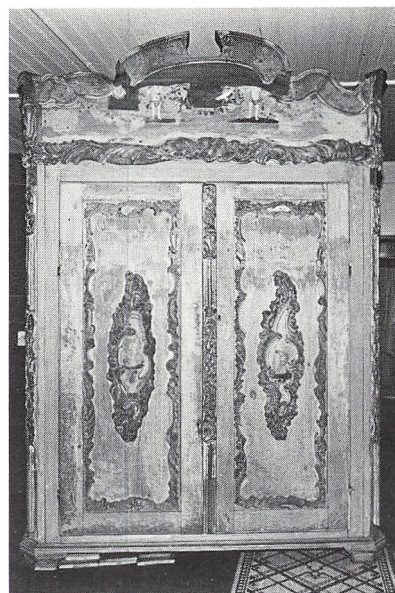
1 a og b: Asmild klostrets Vestfløj vestfundament og østsyldsten

2 a og b: Mogensgade - facaden og gårdsiden

3a og b: Blåmalet rokokoskab, forside og bagside

ter nye vinduer i, bagsiden den, hvor man anbringer de kasserede fra forsiden. Forsiden er den, gennem hvis dør de fremmede kommer indad. Her bor vi, store folk, som har fået nye vinduer og en friskmalet dør, vort murværk er smukt fuget og regelmæssigt, siger forsiden.

Et hus på Rømø, jeg ofte bor i, har munkesten i uregelmæssigt skifte på bagsiden, fine små sten på forsiden, hvor der er en dobbelt indgangsdør under den strå-tækte lille runding. Her går de fremmede ind i den fine stue, »æ pissel«.

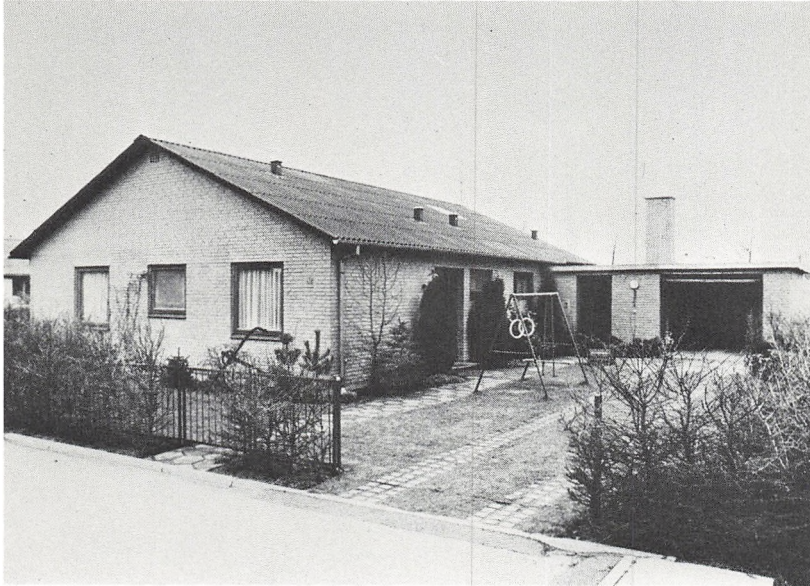
Facaden er, som navnet siger, ansigtet på et hus, og man skal ikke tabe ansigt.

Men selv kongens slot har en bagside.

Dyrkelsen af facaden og indgangspartiet har noget henrivende og samtidigt naivt over sig. Forsiden er søjlehallen, den høje trappe, den store port, den vidunderlige frontispice, de mange vinduer, alt som vækker ærefrygt, indgyder respekt, skaber forventning. Lys, lykke, storhed, magt over tingene, held i tilværelsen. På bagsiden sætter vi de brugte ting fra os og håber, at nogen vil afhente dem, opæde dem, stjæle dem. Det er ikke os.

Bordet og stolen har hverken forside eller bagside, for vi kan kom-

6 a og b: Parcelhus 1976 - forside og bagside.

Eftertanke

Har jernalderens huse også haft en social relevant forside (bedre og finere bygget og udformet, og kan det påvises)?

Viser forskellen i portalpragt i romanske kirker, hvilken side af kirken der var socialt relevant i forhold til bebyggelsens tyngdepunkt?

me rundt om dem, æsken er også mindst lige så prydet indvendig som udvendig, for vi skal åbne den og bruge den, ligkisten er imidlertid pæneste på oversiden.

Vor tankegang er ikke fuldstændigt gennemsyret af forside-bagside, overside-underside, yderside-underside, yderside-underside, vi kender til at gøre tingene helt færdige hele vejen rundt, hvor det skønnes absolut nødvendigt: i redskaber, i vandtårne, i fæstningsværker, men i vor bolig- og indbokultur dominerer endnu et næsten religiøst statusbegreb, hvor en indgangshøjtidelighed bemægtiger sig alle detaljerne i selv et parcelhuses facade.

Arkitekturen kommer indefra, siger man. Er det tilfældet, har menneskene endnu behov for et lille Parthenon foran deres bolig. Der ligger her et filter af social konvention, en tavs understregning af privat ejendomsrets ukrænkelighed og overskridelse af grænsen til fremmed territorium. I er velkomne, men det er ikke jeres.

Forsiden, facaden er imidlertid også et tegn på, hvor megen energi vi stadig mener det er nødvendigt at anvende på et image i vor faste væren. Bagsiden er derfor tit den interessanteste.

Industrialismens kraftmaskiner i Viborg amt

af Jørgen Burchardt

De traditionelle kraftkilder

I gennem den forhistoriske tid og størstedelen af den historiske tid har kraftkilderne til arbejde og transport været begrænset til at omfatte kraften fra mennesker og dyr og delvis desuden vand og vind. Af menneskers beskrivelser ved vi, at arbejdets hårdhed har været stor; dyrenes slid i hammen ved vogne, plove eller hestegange har om muligt været endnu hårdere.

Denne situation blev brat ændret ved den såkaldte industrielle revolution, hvor nye kraftkilder blev indført. Man havde ganske vist fået kraft gennem det naturlige kredsløb - vand og vind - gennem en stor del af den historiske tid; vindmøller kom i stadig større tal og størrelse til at dominere landskabet, samtidig med at alle vandstrøm fik en eller flere vandmøller. Men disse kraftkilder havde dog svagheder i flere henseender som f.eks. en ustabil kørsel, begrænset kapacitet, eller de krævede en speciel placering. Indførelsen af de nye kraftkilder fik derfor en enorm betydning for mennesket - på godt og ondt. Det blev ikke bare muligt at aflaste mennesket fra det tungeste slæb, men man fik samtidig muligheder for at lave ting, som hidtil havde været uden for det menne-

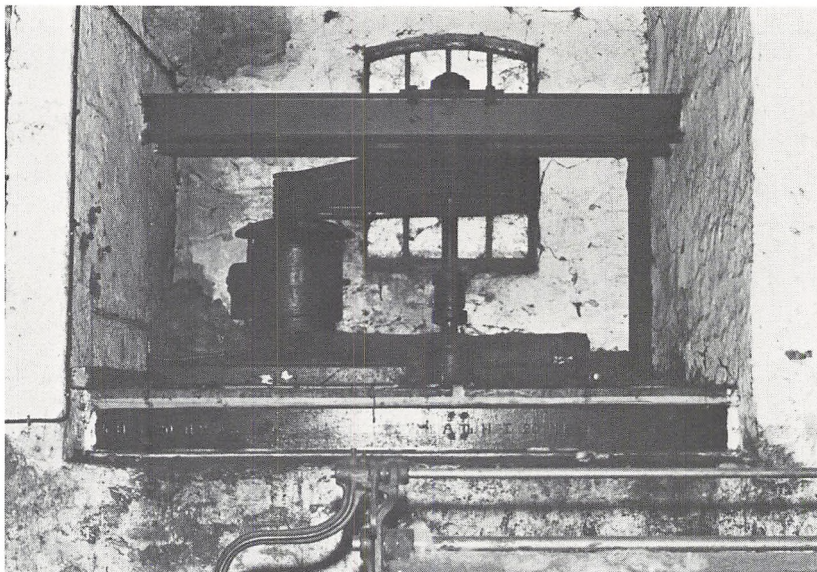
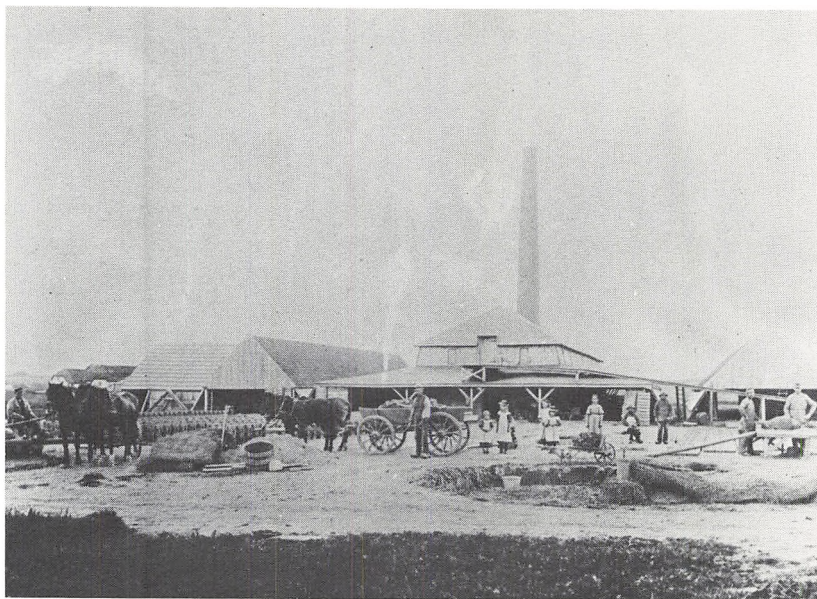

Fig. 1. Sundby teglværk (Thy) ca. 1904. Selvom teglværket var nybygget, benyttede man udelukkende mennesker og dyr som kraftkilder. T.v. ses en hestegang, hvor leret æltes under den roterende vogn. Midt i billedet en hestevogn til transport af leret og de særdige sten. T.h. strygebordet, hvor stenene formedes ved håndkraft, efter at leret på trillebør er læs-

set på bordet. De små børn på billedet har sandsynligvis transporteret stenene fra strygebordet til tørrepladsen l.v. (Billedet hos Sundby teglværk, Sundby, Thy)

fig. 2. Turbinehus, Sønder Mølle Klædefabrik ved Viborg. Turbinen er stadig i brug (Billedet hos Viborg lokalhistoriske arkiv).

skeligt mulige: gennem den kunstige kraft kunne komplicerede arbejdsmaskiner udføre specialiseret arbejde.

I det følgende vil det kort blive beskrevet hvorledes maskinkraftens indførelse tog sig ud inden for det nuværende Viborg amts grænser; hvorledes udviklingen fra lavenergismfund til højenergismfund foregik.

Industrialismens nye muligheder medførte ikke et øjeblikkeligt ophør af brugen af disse »gamle« energiformer. Tværtimod betød industrialiseringens benyttelse af jern i større mængder og ny viden også at der skete forandringer og forbedringer på disse områder.

Vandkraft

Ved industrialiseringens spæde begyndelse blev vandkraft en nødvendighed for at kunne drive fabrikernes maskiner. Det blev således vandkraftens beliggenhed, som bestemte, hvor fabrikkerne skulle ligge. Hvor der før havde været korn eller stampe-møller, voksede nu tit større fabriksanlæg frem. Som eksempel kan nævnes en lille mølle, som omkring 1820 bliver overtaget af fabrikant Bruun til tekstilindustri. Sammen med virksomheden voksede et samfund op omkring møllen. Der er her i dag et bysam-

fund kendt under navnet Bruunshåb opkaldt efter den første industriemand på stedet.

Da en efterkommer til den tidlige Bruun satsede sin virksomheds placering her omkring århundredeskiftet, var tiden en anden. Han satsede forkert - på dette tidspunkt havde vandkraften mistet sin betydning; han burde i stedet havde placeret sin virksomhed i nærheden af en større by og udelukkende benyttet sig af de nye kraftkilder.

Til stadighed forsøgte man at forbedre vandkraftens ydelser. Først ved en forbedring af de traditionelle møllehjul, senere ved brugen af den nye opfindelse turbi-

fig. 3. Dollerup Mølle før århundredeskiftet. Tekstilindustrien, der anlagdes her 1854, var før 1900 vokset så stor, at vandkraften ikke mere var hovedkraftkilden. (Billedet hos Viborg lokalhistoriske arkiv).

nen, som bedre udnyttede vandkraften. Men selvom vandkraften blev udnyttet 80-90%, var det dog begrænset, hvor meget kraft man kunne frembringe. De største vandmøller kunne klare 20-30 HK, med Rindsholms vandmølle som den største: i 1896 klarede turbinen her 80 HK; i 1928 110 HK. Men ved større industriel produktion kunne man ikke forlade sig på vandets stabilitet. Man måtte have andre energikilder til sin rådighed, når der ikke var vand nok i mølledammen. Når det siges, at vandkraften mistede sin betydning omkring århundredeskiftet, er der dog en stor undtagelse. Man anlægger

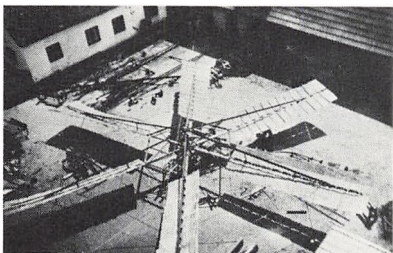

Fig. 4. Heides maskinfabrik, 1934. Rotorerne til vindmølle ses i gården til en af de større vindmotorfabrikker. (Billedet hos Heides maskinfabrik)

nemlig et vandkraftværk i tilknytning til en dæmning over Gudenåen ved Tange, hvor man under indtryk af verdenskrigens forsyningsproblemer for råvarer til energiforsyningen, opretter elektricitetsværket Gudenåcentralen 1920.

Vindkraft

Udnyttelsen af vindkraft fortsatte som ved de gamle møller, men den væsentligste ændring var benyttelsen af jern i stedet for træ ved bygningen. Møllebygning blev nu overdraget et nyt erhverv. Hvor det tidligere havde været møllebyggere i træ, som stillede møllerne op, blev det nu maskin- 5 værkssteder som stod for produktion, opsætning og den daglige service. Disse havde for de flestes vedkommende i forvejen en produktion af landbrugsmaskiner (ingen maskinværkssteder var dengang særlig specialiserede - man fabrikerede alle maskiner inden for ret vide rammer). Der fandtes mange vindmotorfabrik-

4

Fig. 5. Heides maskinfabrik omkring århundredeskiftet. Fra vindmotoren bag fabriksbygningen førte en aksel bevægelsen til maskinerne i bygningen. (Billedet hos Heides maskinfabrik)

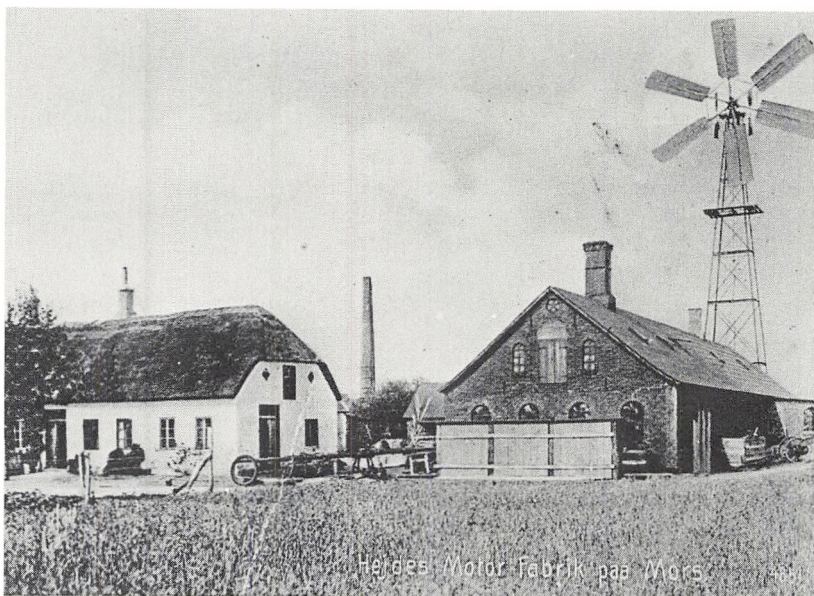

Fig. 6. Jensens Stenhuggeri omkring 1915. (Billedet hos stenhugger Jensen, Thisted)

6

Fig. 7. Hjuldamperen »Hebe« af Thisted, 1845. Det første område, hvor dampmaskinerne blev benyttet i amtet, var nok ved fremdrivning af skibe. »Hebe« blev købt fra England i 1843 og var allerede da et ældre skib. Maskinen kunne yde 40 a 50 NHK. og sejlede med passagerer, post og

fragt på Limfjorden fra Ålborg, Løgstør, Nykøbing, Thisted, Struer-Lemvig. Solgtes ca. 1846 til kongen, som benyttede den ved sine sommerophold ved Føhr. (Maleri af ukendt på Handels og Søfartsmuseet Kronborg)

ker i amtet - hvert større område havde sin lokale fabrik.

Et utal af vindmøller - eller vindmotorer som de også kaldtes - voksede frem; i særdeleshed blev landområderne dækket, men også i byerne blev de rejst. Dette betød for landdistrikterne, at flere landejendomme kunne få deres egen kraftkilde til vandpumpe, melmaling, afvanding o.l. Møllerne var stadig dyre, men kom dog langt fra op på siden af de traditionelle træmøller i pris. Endvidere benyttede industrivirksomhederne på landet møller - selvfølgelig skulle de maskinværksteder, som selv fabrikerede dem, også benytte dem til drivkraft af maskinerne (evt. med en petroleumsmotor som reserve), men også anden industri såsom teglværkerne benyttede i den første tid dette drivmiddel. I byerne fik især den mindre industrivirksomhed sit kraftbehov dækket på denne måde.

Virksomhedernes brug af vindkraft blev dog hurtigt udkonkurreret af andre og mere stabile kraftkilder, men i landområderne, hvor elektrificeringen ikke nåede ud og hvor behovet for en stadig kraftforsyning ikke var stor, holdt bygningen af vindmøller sig indtil midten af 30'erne. Selv i dag findes vindmøller i brug fra denne tid.

Dampmaskinen

Dampmaskinen betød det første brud med naturens orden indenfor kraftfrembringelse. Den blev den første kunstige kraftkilde og var længe enerådende. De første maskiner blev dog mødt med mistro - den ringe driftssikkerhed taget i betragtning sikkert med rette - men fremsynede industrifolk anede her den ny tids muligheder.

Hvornår og hvor den første dampmaskine blev installeret, er svært at sige, men antagelig før 1850. I 1855 fandtes mindst 11 maskiner i amtet. Langt de fleste heraf - 8 - var hos dampbrænderier. Disse brændevinshbrænderier havde efter den mest moderne teknik fået damp installeret til destil-

lationen, og det var da let for dem at koble en maskine til den kedel, de i forvejen havde, for at drive mæskemaskiner og maltmøller. Iøvrigt fandtes en dampmaskine hos en møller, som dog kun brugte den i vindstille, hos et dampvalkeri og hos en fabrik for klæde- og strømpevævning samt farveri. Disse maskiner havde en kraftydelse på 2-6 HK; dog havde en enkelt 10 HK. Geografisk var de spredt i hele amtet; hver af de større byer Viborg, Skive, Nykøbing og Thisted havde maskine(r) samt desuden et par stykker i landdistrikterne.

20 år senere havde endnu flere virksomheder fået dampmaskiner. Foruden de allerede nævnte industrigrene fandtes maskinerne

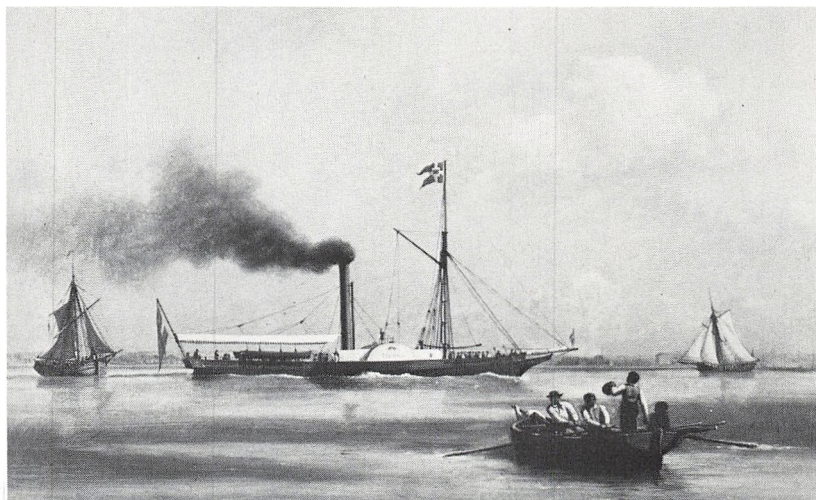
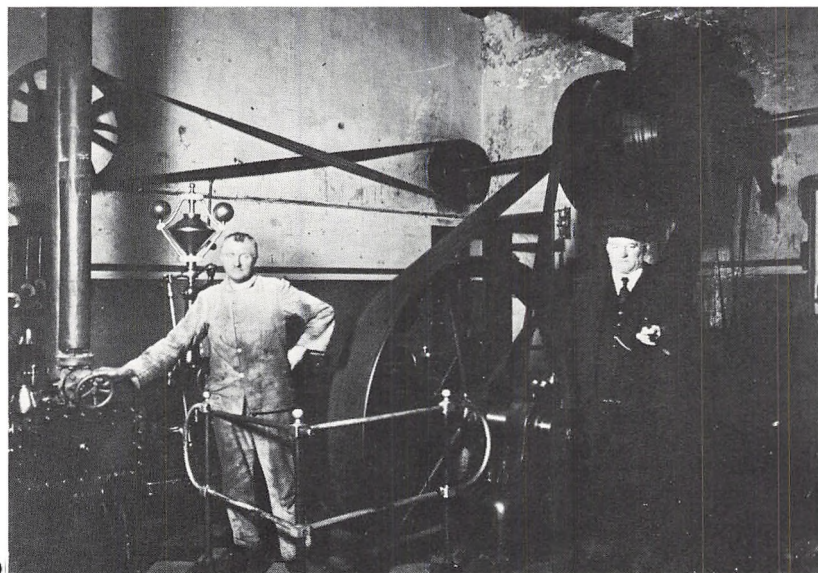

Fig. 8. Canada-maskine, nr. 3 ca. 1865. I 1863 åbnedes jernbanelinien fra Langå til Viborg; Den førtes senere videre til Skive 1865 og samme år fra Skive til Struer. Canadamaskinen var den første lokomotivtype, som kørte på banestrækningen. (Billedet hos D.S.B.-Museet)

8

Fig. 9. Dampmaskine, Thisted Bryghus 1902. Dampen til den 36 HK maskine brugtes samtidig til kogning i bryggeriet. (Billedet hos Thisted lokalhistoriske arkiv)

9

nu også hos maskinfabrikker og støberier. Således blev en dampmaskine installeret 1862 hos N. A. Christensens jernstøberi i Nykøbing. Det var en lille maskine på 6 HK, som erstattede virksomhedens hestegang. Indehaverens begejstring for den nye maskine kom også til at gribe ind i hans privatliv, idet hans nyfødte søn blev døbt James Watt Christensen efter dampmaskinens opfinder.

Langsomt men sikkert blev dampmaskinen installeret i virksomhed efter virksomhed. I 1880'erne var de nye grupper af virksomheder, som fik dampmaskiner kartefabrikker, savværker, teglværker og tobaksfabrikker. Desuden opstilledes transportable anlæg - de såkaldte lokomobiler - hos kalkbrud og tørveværker. På dette tidspunkt var maskinerne stadig ret kraftsvage; bortset fra en enkelt på 36 HK, var den største på 12 HK.

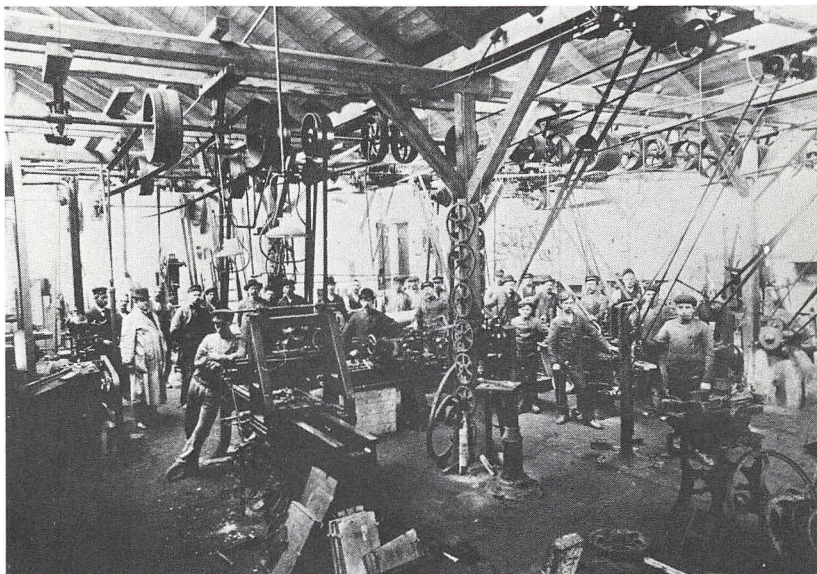
Hvor vindmøllerne havde deres tydelige kendetegn i landskabet, blev kendetegnet for dampmaskinerne maskin- og kedelhuset med den nærliggende høje skorsten. På den tid fandt man, at det var et stolt syn med den sorte kulrøg væltende ud af skorstenene - et billede man ofte ser på de forregnede reklamer for virksomhederne.

Fig. 10. Lokomobil (damptrømler), Viborg amts vejvæsen. Bygget 1914 i England, udstillet på Danmarks tekniske Museum. Transportable dampmaskiner blev i stor udstrækning benyttet til periodevis ar-

bejder. F.eks. benyttedes mange lokomobiler ved tærskearbejde på gårdene, ved afvandringsarbejder og ved tørvegravning og æltning. (Forf. foto)

Fig. 11. Schneevoghts maskinfabrik, Viborg 1910: En enkelt motor drev samtlige arbejdsmaskiner i den store virksomhed via et system af centralakser og drivremme. (Billedet hos Viborg lokalhistoriske arkiv)

Schneevoghts maskinfabrik i Viborg nævnes som en af de første i Jylland, som for alvor drev dampmaskinefabrikationen til noget af betydning fra 1870'erne til et godt stykke ind i dette århundrede. Om den stolthed og respekt, der var om dampmaskinerne, fortælles om nævnte virksomheds daværende indehaver, da han omkring århundredstiftet var på besøg i Hobro. Han kom forbi Hobro Dampbrænderi og gennem vinduet så han en gammel dampmaskine i funktion. Det viste sig, at det var en maskine, som hans far havde lavet for mange år siden. Til den gamle viborgenser, som i mange år havde passet den, sagde Schneevoght: »Ak Herregud, går den endnu, den gamle Damphest?« »Ja« svarede maskinpasseren, »den kan ikke forgå. Den har Rasmus lavet, og den skal ikke komme herfra, så længe jeg er her!« Selvom andre energikilder kom til før århundredskiftet, gik man ikke bort fra dampmaskinerne

med det samme, og selvom det på et senere tidspunkt kunne betale sig med eldrift, bibeholdt man ofte dampmaskinerne som reserve. Selv i dag findes dampmaskinerne stående i reserve på virksomheder.

En af grunden til, at dampmaskinerne ikke alle steder blev udkonkurrerede af andre kraftkilder, var, at man mange steder til fabrikationen alligevel skulle bruge damp, som man så samtidig kunne bruge til drivkraft.

En anden form for udnyttelse af dampkraft kan ske ved turbiner. Dette kunne dog kun betale sig ved helt store anlæg på mange tusinde HK. Således blev Thisted

elværk (næsten) helt drevet ved turbiner fra 1919, og til elfabrikationens ophør.

Gasmotoren

Gasværket var et af de første større nyskabninger, som kom til amtet - og endda tidligt i forhold til landet som helhed. Viborg gasværk var det tredje gasværk i landet - etableret 1859 på initiativ af det engelske firma »Det danske Gaskompagni«, som også stod for mange andre af tidens gasværker. Først i 1883 fulgte Thisted efter, i 1886 kom Nykøbing med og i 1896 Skive.

I de første år var gas udelukkende i brug til belysning og opvarm-

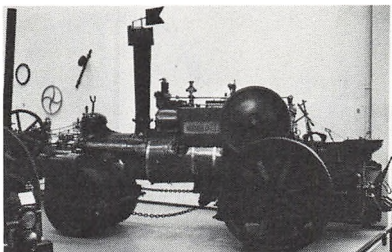
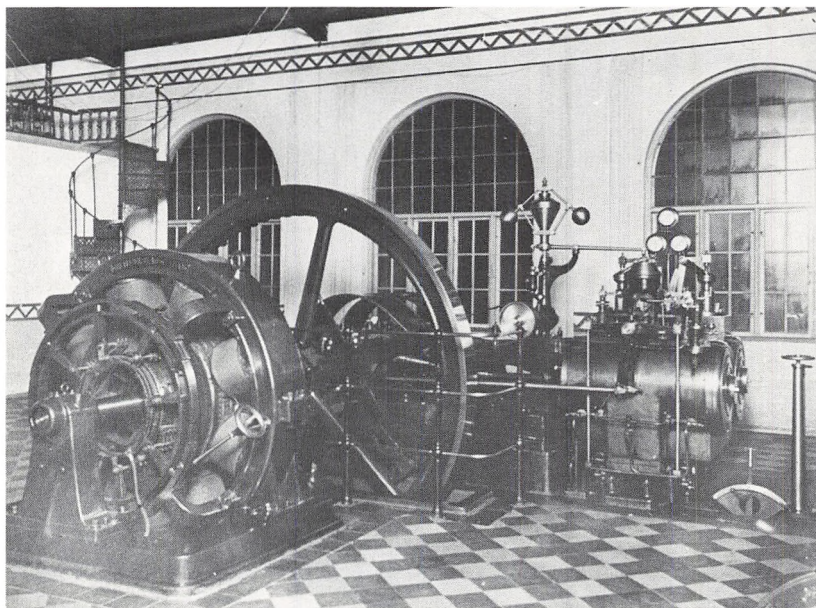

Fig. 12. Dampmaskine, Thisted Elværk - en 120 HK Frichs dampmaskine - blev installeret 1904 ved værkets start, ombygget 1908 til 140 HK. (Billedet hos Thisted lokalhistoriske arkiv)

12

ning, men i de sidste årtier af århundredet brugtes gas også som kraft til maskiner. Den første gasmaskine blev installeret omkring 1880. Det var enten maskinen på 1 HK hos Viborg Stiftsbogtrykkeri eller maskinen på 36 HK hos bryggeriet Odin.

Gassen benyttedes som drivmiddel i stil med den generatorgas, man benyttede til drift af bilmotorer under sidste krig. Disse motorer var dog specielt indrettede til gasdrift. Gastillørslen var begrænset til bykerne, samtidig med at det var mindre virksomheder, som installerede gasmaskiner.

38

Fig. 13. 2 HK gasmotor. I 1888 udtaler Thisted Arbejderforening sig til en reklame for gasmotorer: »det glæder os at kunne fremhæve, at Gasmaskinen - 2 Hestes liggende - er nem at holde ren, let at sætte i Gang og arbejder godt og sikkert. Vi

benytter den 2 a 3 gange daglig og hver Gang til Æltning af 3 tdr. Mel, hvilket kun tager 20 Minutter og koster 15 Øre ... Samtidig med Æltningen leverer Gasmaskinen Drivkraften til Maskinerne i vort Kaffebrønderi.«

med en anden gasmotor, da en læge påstod, at alle arbejderne i løbet af kort tid ville omkomme i den giftmættede luft. Den ny motor var dog ikke synderlig bedre. Den havde den kedelige ulempe, at tændrøret var af porcelæn og med et knald kunne springe som et bøsseskud på de mest ubelejlige tider.

Også enkelte større virksomheder havde gasmaskiner med op til 25 HK - her havde man dog sit eget gasværk, et såkaldt sugegasværk. Et forhold, der gjorde at gas som drivkraft ikke gik af brug lige med det samme, var forsyningsvanskelighederne med olie til dieselmotorerne under første (og anden) verdenskrig. Ud over gasmotorer, kunne også dieselmotorer omstilles til at køre på gas. Det fortælles således fra Viborg Elværk, at man efter den uindskrænkede ubådskrig i 1917 omstillede sine dieselmotorer, samtidig med at man opstillede et sugegasanlæg til tørvefyring. Dette var dog ikke helt uden proble-

Thisted Amts Tidende var en af de virksomheder, som fik gasmotor. Man havde i avisens første tid klaret sig udelukkende med menneskers arbejdskraft til trykmaskinernes drift. Således blev »hurtigpressen« trukket af en arbejder; maskinen kunne herved klare 500 tryk i timen, samtidig med at arbejdsmanden måtte nedsvælge 1 a to hele flasker vand for at få »vand på køleren«. Det var derfor naturligt, at den svøddrypende arbejdsmand afløstes af en gammel gasmotor. Den havde dog den ulempe, at den fyldte huset med os, og den blev da også kasseret efter nogle år og erstattet 13

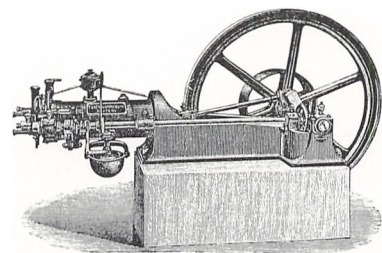

Fig. 14. Maskinhallen, Viborg Elværk, 1929. (Billedet hos Viborg Elværk)

mer. Det værste problem var nok, at værkets affaldsvand fik en så modbydelig lugt, at værket måtte føre en særlig kloakledning direkte i Søndersø, efter at byens borgere havde mobiliseret politi, byråd og sundhedskommission til protest mod, at dette vand gik i byens kloakker og indhyllede byen i en ganske infam stank. Mange af disse problemer lå nok i, at det var et intermistisk anlæg man havde stablet på benene. Der foreligger ikke noget om, at f.eks. de nyindrettede slagterier omkring århundredeskiftet (Koopmann i Skive og Viborg Slagteri) som også brugte sugegasanlæg, havde de samme problemer. 14

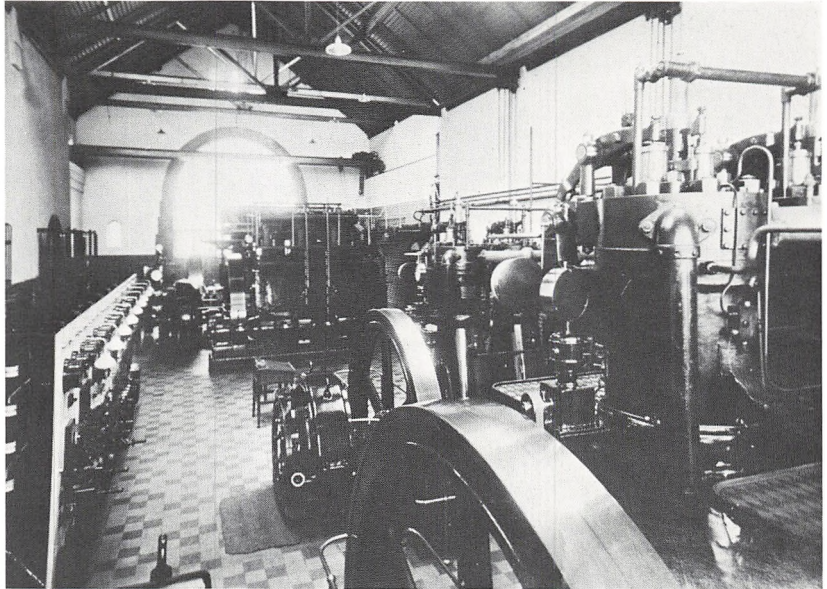

Fig. 15. A. P. Andersens bilværksted, Thisted omkring 1930. Sideløbende med motorernes udbredelse dukkede en mængde værksteder og maskinfabrikker op med speciale i reparation af disse maskiner. Desuden havde næsten enhver maskinfabrik med respekt for sig selv en stor eller lille fabrikation af egne motorer. (Billedet hos A. P. Andersen. Thisted)

Dieselmotoren

Allerede før århundredeskiftet var der fremkommet brugbare maskiner, som kunne køre på råolie eller destillater heraf. Men konkurrencen var hård med dampmaskinen - det var hovedsaglig kun mindre virksomheder, som anskaffede disse maskiner eller virksomheder, som på grund af beliggenheden på landet ikke kunne benytte sig af gasmaskiner eller elmotorer.

Snart blev maskinerne forbedrede. Bronsmotorer og andre systemer kom på markedet, men den vigtigste maskine for stationære anlæg blev dieselmotoren, mens 15

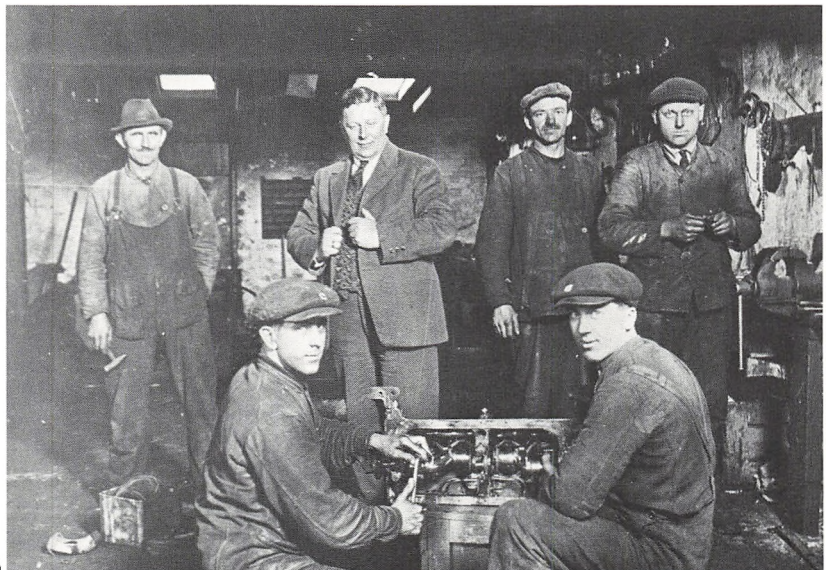
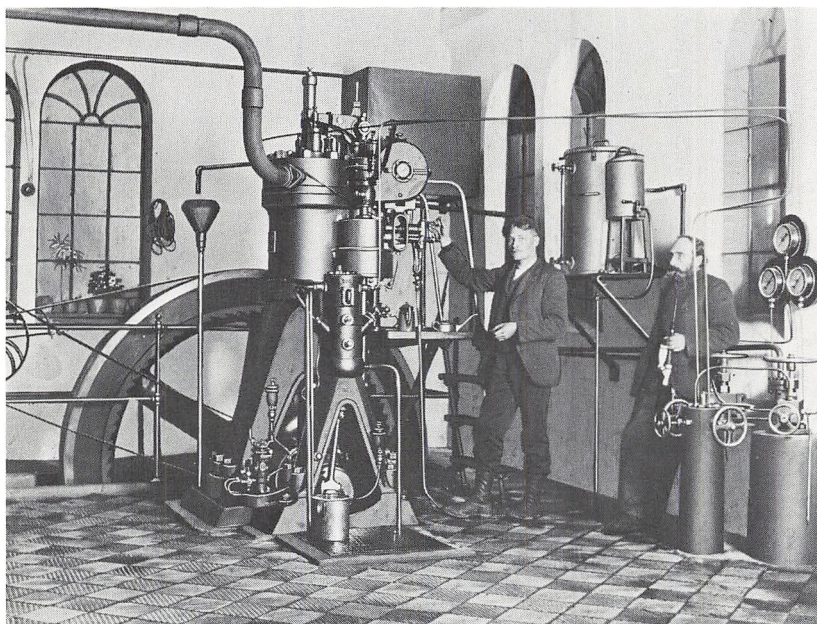

Fig. 16. Hurup, 1904. Hurup Elværk var det første elværk i landet som fik installeret dieselmotor - leveret af B & W. (Billedet hos B&W museet)

16

benzinmotoren benyttedes til mindre stationære anlæg og til transportmidler. Fordelen ved disse maskiner var, at man kunne få en meget stor kraftydelse ud af maskinerne i forhold til deres vægt, samtidig med at der ikke fandtes nogen dampkedel, som skulle opvarmes til det rette damptryk - maskinen kunne arbejde med det samme.

Dieselmotoren blev en hård konkurrent til dampdriften efterhånden. Men overfor elektriciteten kom den til at lide samme skæbne, nemlig at blive udkonkurreret.

Elmotoren

Elektriciteten fik sit gennembrud omkring århundredskiftet, hvor man lærte elektricitetens fordel at kende: man kunne fremstille kraften et sted og dernæst transportere den i tynde ledninger til det sted, hvor man havde brug for den.

De første elanlæg udsprang af industrivirksomheder, som til eget brug fabrikerede el ved at sætte en dynamo til dampmaskinen eller gasmotoren. Denne el blev i de første år kun benyttet til belysning. Snart fandt man ud af, at naboerne til disse virksomheder

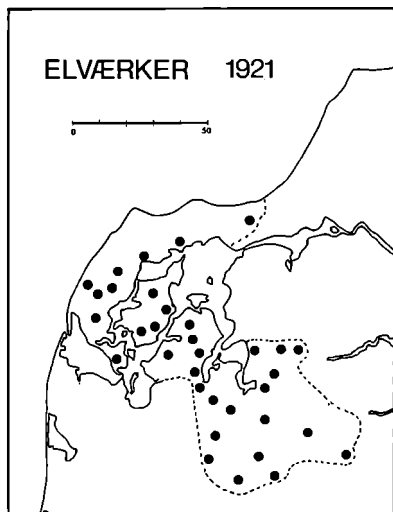
da også kunne tappe af elektriciteten (som evt. var oplagret på akkumulatører).

Denne strømfabrikation var dog kun en biaktivitet for virksomhederne, men alligevel fandtes der mange af disse strømforsyninger i de større byer.

Om et af disse mindre værker, fortælles fra Karupegnen om en vandmøller, som ved aftenstide satte drivremmen fra kvæmrene over til dynamoen. Han kunne hermed forsyne de nærliggende huse med strøm til belysning. Når lyset om aftenen begyndte at blive for svagt, sendte han en dreng op på loftet af møllehuset for at dreje på vinden for at føre mere vand til turbinen.

Snart etableredes deciderede elektricitetsværker. Den første start var primitiv. Således fortælles fra Nykøbing Elværk, at der i de første år efter værkets start i 1910 kun var to mand til at passe værket. På to af ugens dage kørte man med dieselmotorerne; på ugens øvrige dage benyttede man den oplagrede strøm på akkumulatørerne, mens mændene kunne tage på ledningsarbejde.

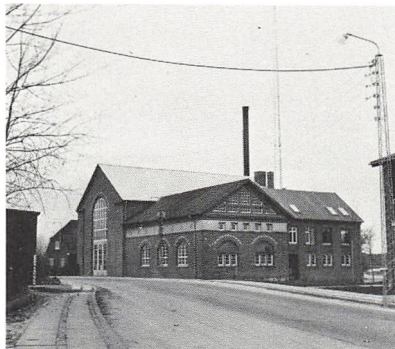
Snart blev elværkerne større. De private værker udspillede hurtigt deres rolle - bortset fra enkelte - til fordel for andelsdrevne værker på landet og kommunale i byerne. Snart havde hver by med re-

17

Fig. 17. Placering af elværker i daværende Thisted og Viborg amter 1921.

Fig. 18. Elværkernes bygninger var særlig karakteristiske indenfor fabriksarkitekturen. Her Nykøbing Elværk, bygget 1910 og senere udvidet. (Billede fra Industriregistreringen)

18

spekt for sig selv et elektricitetsværk. Strømmen, man frembragte, var i begyndelsen jævnstrøm, som havde den ulempe, at den kun kunne transporteres over korte afstande. Selv op i 20'erne kunne de fleste værker kun transportere strøm i en radius på 3-4 km fra værket.

Elværkernes størrelse voksede stadig, fordi elforbruget efterhånden ikke kun var begrænset til belysning, og fordi man samtidig gik over til vekselstrøm, som kunne transporteres over længere afstande; flere forbrugere kunne derved tilsluttes. I disse år blev grunden lagt til de store elværker, hvis monumentale bygninger i stil til forveksling lignede hinanden. Gang på gang blev værkerne skuffet i deres beskedne forventninger til udviklingen: De motorer, som man startede med, blev i løbet af få år for små; man anskaffede nye, og kort tid efter måtte man igen udvide. Eksempelvis måtte Viborg elværk, som fra starten i 1907 havde to dieselmotorer på hver 68 HK, købe en ny i 1908 på 135 HK. I 1913 måtte man anskaffe en på 300 HK og i 1919 skulle man atter udvide; denne gang blev det en maskine på 500 HK. I 1927 blev maskinkapaciteten atter for lille, men denne gang valgte man at købe elektriciteten ude fra. Man tilsluttede sig et el-

værk i Århus, som så leverede den manglende strøm.

Dette værks udvikling er typisk. Værkerne havde behov for større og større maskinkraft, og rentabilitetsberegningerne viste samtidig, at det kun var de større anlæg, som kunne betale sig. De små værker blev derfor opslugt af de store.

Men denne udvikling fortsatte. I løbet af 50' og 60'erne kunne selv de store værker ikke klare sig i forhold til de regionale endnu større værker, som man derfor måtte underlægges. Således opførte elfremstillingen hos de store værker i Bedsted, Nykøbing, Viborg, Skive og Thisted.

Fra Centralaksel til elektromotorer

Mens udviklingen inden for fabrikationen af elektricitet gik mod større og større enheder, gik udviklingen hos forbrugerne - industrivirksomhederne og senere hos private - i store træk i den modsatte retning mod flere og mindre enheder.

I kraftmaskinernes første tid udnyttede man i virksomhederne kraften ved at koble en centralaksel via rem- eller tovtæk til kraftmaskinen, og så føre kraften fra dette sted i bygningen gennem centralakslen og igen via rem- el-

Fig. 19. Skematisk gengivelse af forholdet mellem antallet af de forskellige stationære kraftmaskiner.

dampmaskiner
gasmaskiner
benzin- og dieselmotorer
elmotorer

ler tovræk for at drive arbejdsmaskinerne andre steder i bygningen. Eventuelt kunne flere centralakser kobles sammen.

Dette system havde dog mange ulemper; bl.a. mistedes kraft, støjen var stor og remtrækkene var farlige for arbejderne.

Da de tekniske (og økonomiske) muligheder få årtier efter gjorde det muligt, benyttede man en bedre kraftoverføring. Man kobled en generator til kraftmaskinen, og den strøm man her fik frembragt, kunne så drive en elmotor i hver afdeling af virksomheden, som så igen drev de nærliggende arbejdsmaskiner.

Det sidste led i denne grove skitse af udviklingen blev, at hver maskine fik sin elmotor, som direkte passede i størrelse, som kunne slukkes, når arbejdsmaskinen ikke krævede kraft, som ikke støjede eller forurenede, og som ikke krævede nogen nævneværdig pasning.

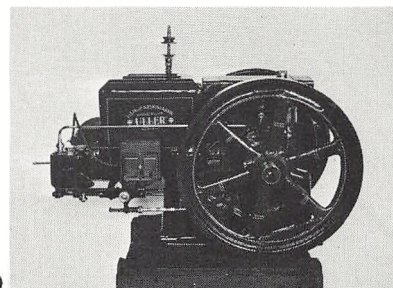
Som eksempel på hvorledes denne udvikling er ført til ende, kan nævnes Skive Andelsslagteri: i virksomheden findes i dag over 4000 elmotorer med en samlet kraft på over 400 HK.

Samtidig med at elmotorerne blev mindre, blev det derved også muligt for private at benytte denne kraftkilde. Det er i dag en naturlig ting at man i ethvert hjem har adskillige elmotorer til at drive køleskab, oliefyr, grammofon o.s.v.

Kraftkildernes konkurrence

Dampmaskinerne var de første kraftmaskiner - og var længe enerådende bortset fra de naturlige kraftkilder vind og vand. Først ved fremkomsten af gasmaskinerne i 80'erne kom der en vis konkurrence. Vandkraft var stadig en mulighed, men her var det dog kun muligt i mindre omfang at hæve kraftydelse. Vindkraft var principielt en mulighed;

Fig. 20. Forbrændingsmotoren »Uller« fra Ullstrup maskinfabrik, 1930'erne. (Billedet hos Fern, Ullstrup)

mange - især mindre - virksomheder og private - fik deres eget vindkraftværk, men vindens ustabilitet gjorde, at man ikke kunne forlade et løbende forbrug på denne kraftkilde. Omkring århundredeskiftet kom de første benzin- og dieselmotorer. De første kunne bruges til mindre stationære anlæg og til transportbrug, mens de sidste blev foretrukket til stationære anlæg og senere til tungere transport. Omkring 1910 begyndte man også at bruge elektricitet til kraftforsyning.

I tidsrummet 1910-20 var alle kraftkilder repræsenteret, og man havde da flere valgmuligheder for at få sit kraftbehov opfyldt. Men efterhånden som den tekniske udvikling fortsatte, blev forholdet mellem kraftkilderne samtidig forskudt. Efter 1920 mistede gasmaskinerne deres betydning (bortset fra krigsårene), mens elmotorerne til sidst overtog hele

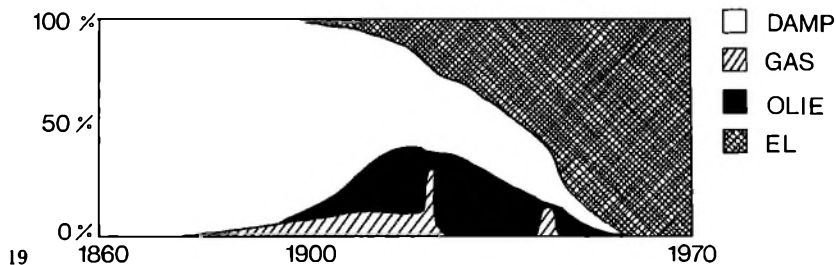

Fig. 21. Thisted gasværk, 1930'erne. For kraftmotorerne drevet af gas, damp og ofte tillige elektricitet, var fyrbøderen en nødvendig person. (Billedet hos Thisted lokalhistoriske arkiv)

energiforsyningen med dampmaskiner og dieselmotorer som reservedmotorer, hvis der skulle ske uforudsete hændelser.

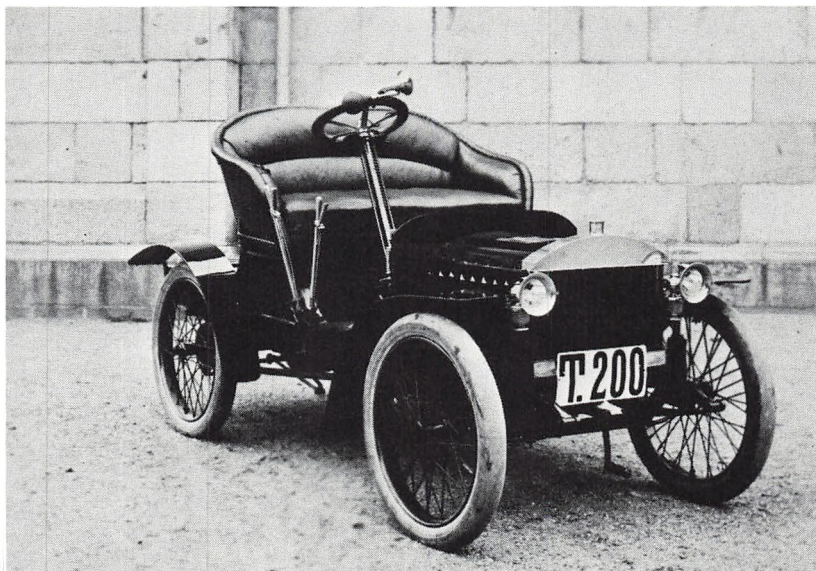
Baggrundsstof

For artiklen er hovedsaglig benyttet oplysninger indsamlet blandt 200 af de ældste virksomheder i amtet efterår 1975 forår 1976 til projektet »Industriregistreringen«, som blev udført i samarbejde mellem Viborg Stiftsmuseum, de øvrige museer i amtet og forskningsprojektet »Industrialismens bygninger og boliger« under Statens Humanistiske Forskningsråd.

Desuden er der kommet hjælp fra toldinspektør Robert Svalgård, Thisted, museumsdirektørerne K.O.B. Jørgensen, Teknisk Museum og W. Dancker-Jensen, D.S.B. Museet og endvidere er følgende litteratur benyttet: »De danske kongers skibe«, »Danske biler og motorcykler 1900-20«, »Morsø Støbegods i hundrede år«, »Handel og Industri i Viborg«, »Årsberetning fra interessentselskabet Thisted Elektricitetsværk 1918-19«, »Pap pyt i pande«, upublicerede jubilæumstaler fra Viborg Elektricitetsværk og Nykøbing Elværk, »SFGHH 1920-1970«, »Danmarks Industrielle Udvikling«, Thisted Amtstidendes jubilæumsnummer 1. okt. 1957, »Kongeriget Danmarks industrielle forhold fra de ældste Tider indtil begyndelsen af 1848«, »Industriens Historie i Danmark«, Danmarks Statistik: erhvervstællingerne 1897, 1906, 1914, 1925, 1935; 4,68,2 (Elværker 1921/22), arkivmateriale fra Dansk Tarifforening, hos Rigsarkivet: Industritællingerne 1855 og 1871/72, Arbejdernes økonomiske Kår 1872/73, bogen »Dansk provinsindustri, statistisk fremstillet«, for de sidste 4 kildegrupper takker jeg Gunner Lind for EBD-udskrifter for området.

Fig. 22. Danmarks første bil, Brems personvogn, 1900. Viborgfabrikanten Julius Th. Brems konstruerede 1900 den første danske bil med en to-cylindret luftkølet benzummotor på 3,8 HK. Indtil 1907 konstruerede han yderligere 7 forskellige vogne, hvor dog kun prototyperne blev solgt. At Viborg blev en af de første byer i

Danmark med biler, gav stiftamtmanden anledning til at tage forholdsregler for borgernes sikkerhed. Om natten skulle der til bilen følge en mand til fods 100 alen foran for at advare de vejfarende og være dem behjælpelig med forbikørsel. (Billedet fra »Danske biler og motorcykler 1900-20«)

Strejflys over Hanstholm og det tyske invasionsforsvar i Jylland 1940-45

af Knud Hendriksen

På Hjemmeværnsmuseet i Holstebro, der rummer mange minder fra besættelsestiden, findes en gipsmodel af Jyllands vestkyst fra Holmsland til Bulbjerg i skala 1:25000. Modellen viser i en smuk plastisk udformning terrænet, veje, jernbaner og byer. Denne model blev fremstillet af besættelsesmagten (antagelig i 1944) og har haft sin plads i hovedkvarteret for en af divisionerne i invasionsforsvaret, 166 Res Div, i Lemvig. De tyske støttepunkter og modstandslinier i divisionsområdet er på modellen markeret med rødt.

De røde symboler viser således en del af de anlæg, som i den tyske propaganda under krigen blev kaldt »Atlantehavsvolden« - de stillinger, der skulle afværge en allieret landgang.

Da Tysklands oprustning startede i trediverne, blev kystforsvaret pålagt marinen, der oprettede marinebatterier og marineflakbatterier. Krigens udbrud ændrede intet heri, og de første kystforsvarsanlæg i Danmark blev da også opstillet af marinen. Umiddelbart efter besættelsen ankom de første marineartilleri- og marine-

flakenheder til Danmark, lokaliseret i Nordsjælland, Nordjylland og ved Esbjerg. Enhederne blev efterhånden øget i antal og størrelse, så der ved kapitulationen var 9 Marineartillerieabteilungen (M.A.A.) med ialt 39 skudklare batterier og 4 Marineflakabteilungen (M.F.L.A) med 12 batterier, der lå ved Hanstholm, Frederikshavn, Esbjerg og Århus.

I de første besættelsesår koncentrerede marineartilleriet sin virksomhed ved vigtige havne- og indsejlingsområder: Esbjerg, Skagen, Frederikshavn, Agger og Hanst-

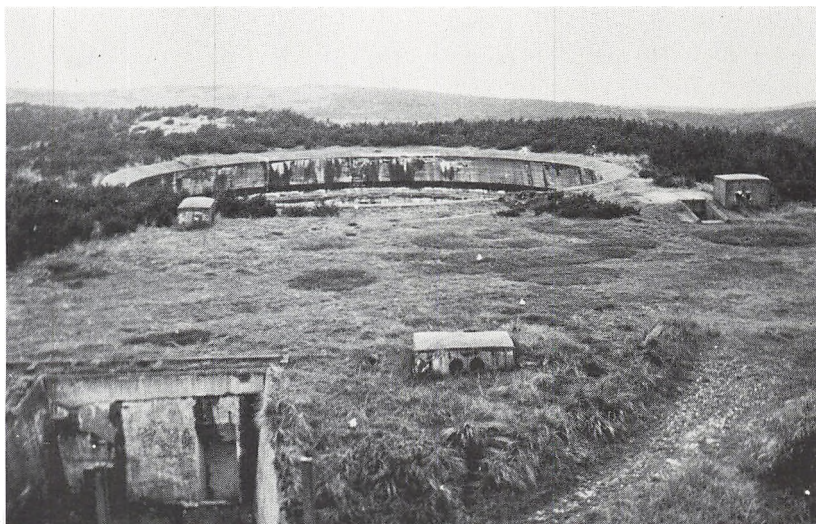

fig. 1-2-3. Terrænbordet fra 166 Res.Div.

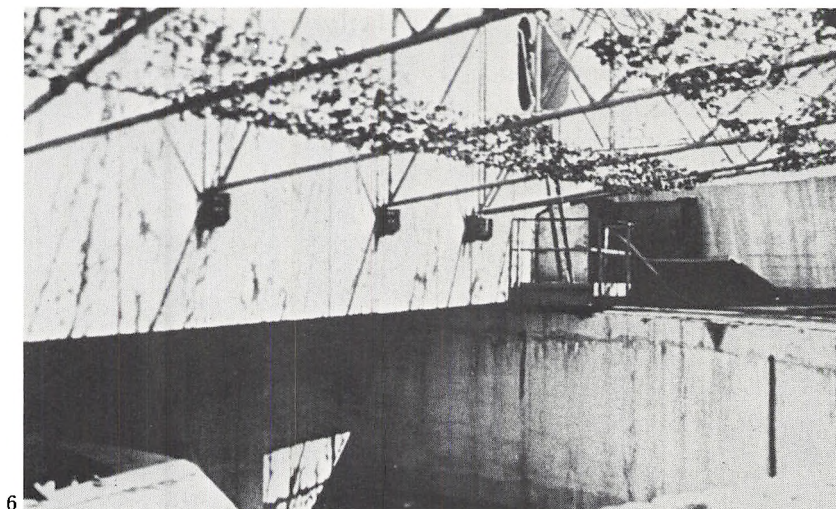
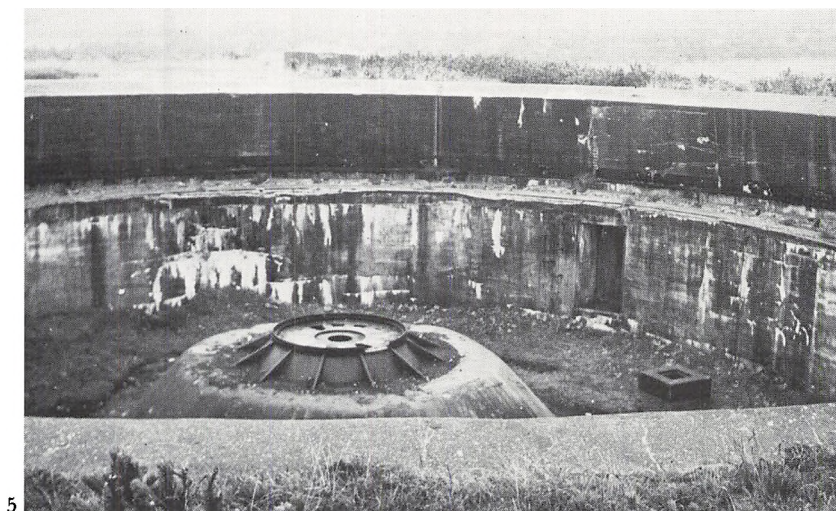
holm. Offentligheden har efter krigen især interesseret sig for anlæggene i Hanstholm, da to af batterierne her rummede det sværeste skyts, tyskerne opstillede i Danmark (38 og 17 cm), og da fejlagtige oplysninger har skabt myter om et udstrakt net af underjordiske gange under Hanstholm, der i høj grad har appelleret til fantasien.

Arbejdet på det svære 38 cm batteri startede allerede i 1940, og batteriet var klar til indsats i foråret 1941. Batteriet havde som alle tyske batterier 4 kanoner, og dets opgave var ifølge den foreløbige »Kampfweisung« af 20. juli 1941 (Rigsarkivet) at hindre fjendtlige søstridskræfters indtrængen i den sydlige del af Skagerak. Et søsterbatteri ved Kristiansand i Norge beherskede den nordlige del af Skagerak. Batteriet kunne også ifølge oplysninger fra Hanstholms sidste kommandant, Korvettenkapitan Knippenberg, anvendes mod luftmål i meget store formationer. Kanonerne, der kunne drejes horisonten rundt, havde tårnoverbygninger af 5 cm tykt stål, der ydede beskyttelse mod sprængstykker. De kantede profiler i overbygningerne blev udviklede af en sløringsparaply, der fik det hele til at ligne klitter. De fire kanonstillinger var udført efter det tyske marineartilleris norm

fig. 4. Kanonstilling. 38 cm kanon. Hanstholm.

»voll festungsbaulich ausgebaut«, idet der ved hver kanon fandtes et underjordisk betonanlæg med en lofthøjde på ca. 2.50 m, der gav plads for beboelsesrum og sanitære installationer til besætningen, kraftværk, vandforsyning, varmeanlæg, værksteds- og depotrum samt ammunitionsmagasiner. Besøgende ved en kanonstilling lægger vel i dag, hvor kanonerne er borte, især mærke til den store betonrundgang med kanonfundamentet i midten. I rundgangen førtes granaterne fra magasinene til kanonens ammunitionselevator. Dørene i kanonstillingerne kunne lukkes lufttæt i tilfælde af gasangreb, og der fandtes luftrensingsanlæg, der i påkommende tilfælde kunne rense den indsugede luft. De 4 kanonstillinger i batteriet var forbundet med en smalsporet jernbane, der også havde forbindelse til 6 ammunitionsdepoter i svær udførelse, hvoraf de 4 var i 2 etager. Ildledelsen af batteriet fandt sted fra en 2-etages bunker foran batteriet, der fik de nødvendige data fra en række pejleanlæg og radarstationer langs kysten, samt fra ildledercentralens eget sigteapparat. Opbygningen af »Verteidigungsbereich Hansted« fandt sted under hele besættelsen. Der blev således opstillet en række marineflakbat-

terier, der foruden at varetage luftforsvaret også fik opgaver på områdets hav- og landfront. Endvidere blev der indrettet endnu et

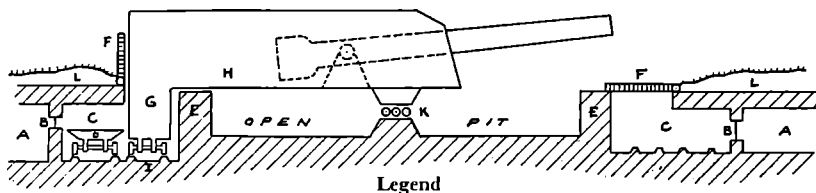
fig. 5. Fundament til 38 cm kanon. Hanstholm

Fig. 6. Del af tårnoverbygning til 38 cm kanon.

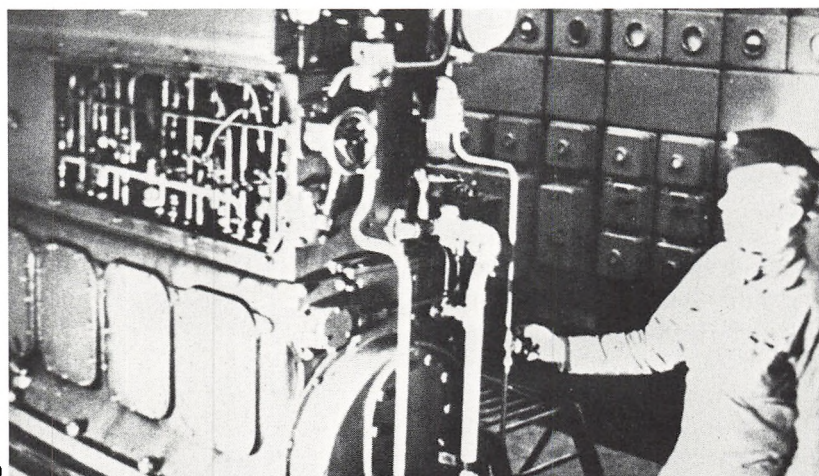
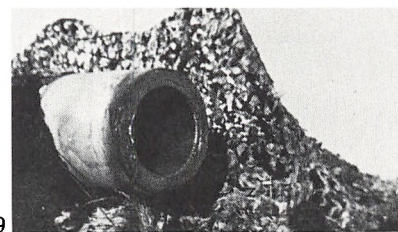
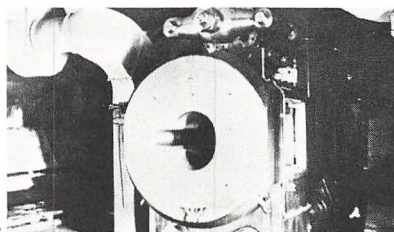
marinebatteri (17 cm) syd for højedraget. Endelig blev der opstillet artilleri, der kontrollerede adgangsvejene. Støttepunktets kom-

mandant kunne fra en særlig artillerikommando-bunker holde forbindelse til alle batterier, pejlestationer og projektører m.v. Endvidere fandtes der kommandobunkers til lederne af infanteriforsvaret og marineflakenhederne. Det er næppe muligt at opgøre nøjagtigt, hvor mange betonbunkere tyskerne lod bygge i Hanstholmområdet. Foruden de nævnte anlæg fandtes der f.eks. maskingevær- og mortarstandpladser i betonanlæg med panserkupler eller i lettere udførelse, samt betonanlæg til projektører og til radaranlæg. Endelig var hele området gennemsyret med stillinger til infanteriforsvaret og omgivet med hindringer i form af pigtråd, miner og panserhindringer.

I februar 1941 afholdt tyskerne en øvelse for at afprøve Hanstholmområdets forsvar. Beretningen om øvelsen (Rigsarkivet) opregner nogle forhold, der kunne tyde på, at uddannelsen ikke har været så effektiv i opbygningsperioden. Der afslørede under øvelsen mangler ved våbenbrugen, førstehjælpen og signaltjenesten. Under øvelsen blev tyskerne klare over, at reservatet var et velegnet terræn for en fjendtlig luftland-sætning. Dette forhold har antagelig spillet ind, da man anbragte

- Legend**
A - Ammunition magazine	E - Blast wall	I - Rear turret trucks on circular railroad
B - Flash-proof doors	F - Flash proof cover	K - Ball bearing turntable
C - Ammunition corridor	G - Ammunition hoist	L - Earth
D - Ammunition truck on circular railroad	H - Gun platform and turret	

et af flakbatterierne således, at det beherskede netop dette terræn.

Kort efter øvelsen gav den daværende kommandant i Hanstholm,

fig. 7. Skematisk fremstilling af tysk, svær kanonstilling

fig. 8. Buidstykke til 38 cm kanon. Hanstholm

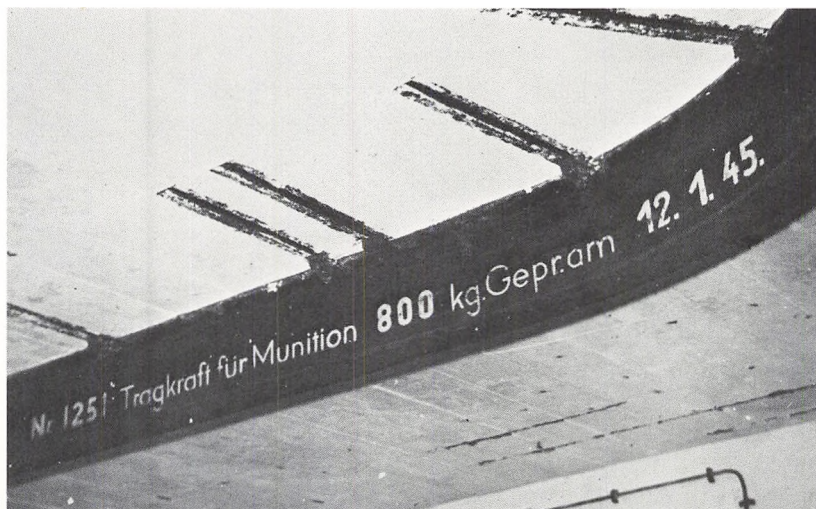
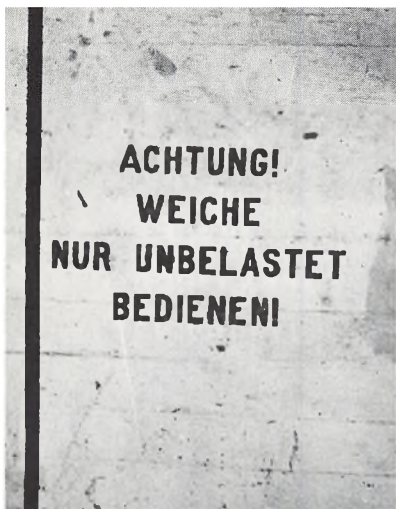
fig. 9. Munding, 38 cm kanon. Hanstholm

fig. 10. Maskinanlæg, 38 cm kanon. Hanstholm

Korvettenkapitän, dr. H. Crüger et udkast til områdets forsvar (Rigsarkivet), og man kan her se, at koncentrationen af mandskab i

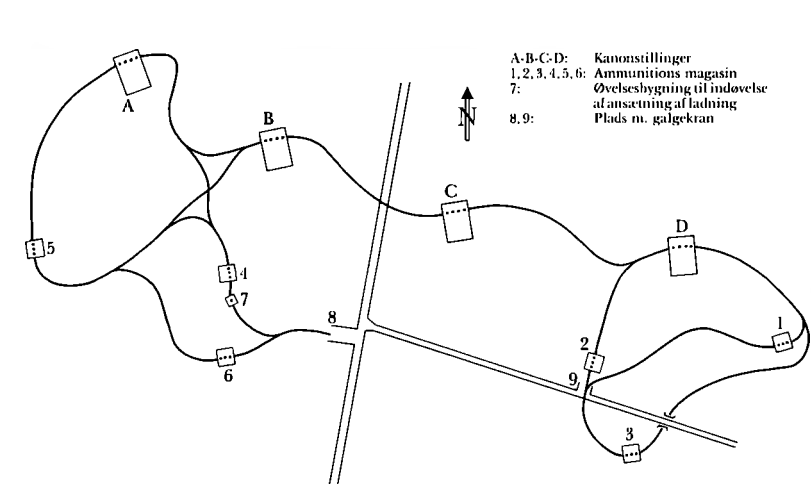
Fig. 11-12. Detaljer fra transportanlæg for ammunition i magasinet ved 38 cm kanon.

Fig. 13. Oversigt over ammunitionsmagasiner og forsyningsspor. 38 cm batteri. Hanstholm

området endnu ikke er så stor, da forsvaret baseres på »Stosstruppen« dannet af overtalligt mandskab fra batterierne. Efterhånden øgedes styrkerne, og Crüger indsendte i oktober 1942 en ansøgning om en udvidelse af arrestbygningen, da dens 6 celler var for lidt! Styrken på 2500 mand krævede mindst 30 celler. (Rigsarkivet). December 1942 var styrken ved artilleriet i Hanstholm 2900 mand (Rigsarkivet), og ved kapitulationen opgives den samlede styrke i Hanstholm af danske militærmyndigheder til 6000 mand af hæren og marinen. 13

Da det ret hurtigt viste sig, at det tyske marineartilleri ikke alene kunne klare forsvaret af de mange tusinde km kyst i Vesteuropa, blev

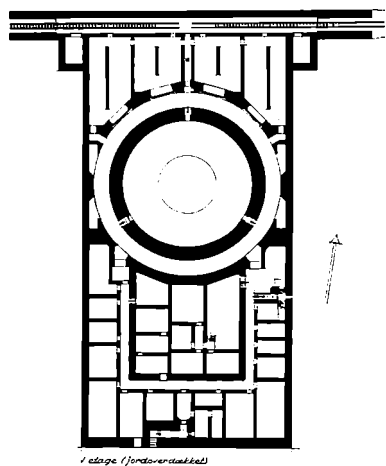

det nødvendigt at bruge enheder fra hæren, som oprettede Heeres-Küstenartillerieregimenter. I Danmark meldte H.K.A.R. Däne-

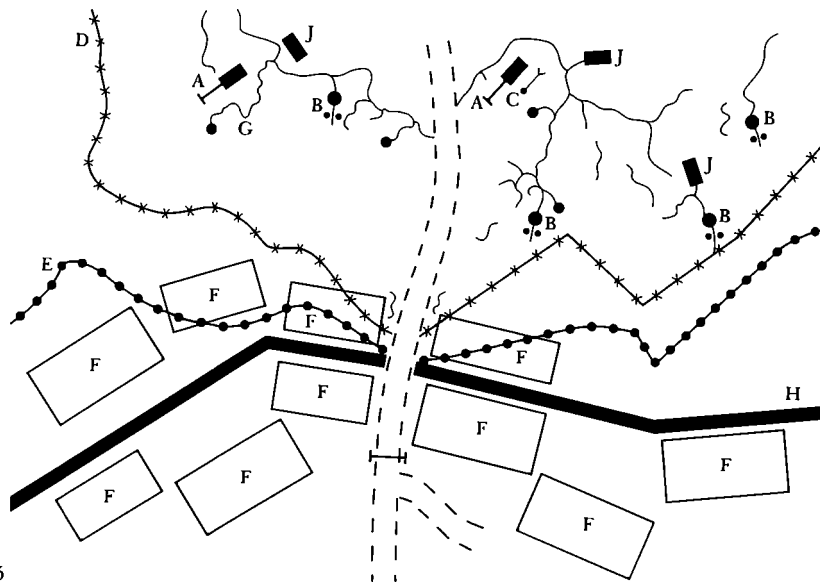
mark (senere ændret til H.K.A.R. 180) de første kystbatterier klar til indsats den 28. august 1941 (Rigsarkivet).

Fig. 14. Plan over ammunitionsmagasinet. (Forsvarets bygningsstjeneste). På oversigten: nr. 1, 3, 5 og 6.

Maj 1942 var hærkystbatteriernes antal 10 - alle på Jyllands vestkyst på linien Hirtshals - Fanø. De var i begyndelsen opstillet feltnæssigt, men allerede i juli 1941 var der givet ordre til en udbygning af batterierne med beton. I løbet af besættelsestiden kom Heereskürstenartillerie i Danmark op på 21 batterier, der alle lå på Vestkysten med tyngde i Esbjerg-området, samt ved vigtige havne og indsejlinger. Hertil kom øvrigt artilleri, som af hæren var opstillet i kystzonen, som et led i invasionsforsvaret. Opbygningen af dette begyndte, da Hitler i december 1941 beordrede konstruktionen af forsvarsanlæg langs kysterne af Biskajen, Nordsoen og Atlanterhavet til forsvar

14

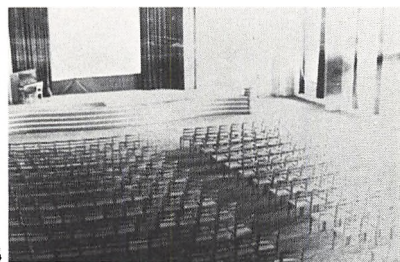

mod den forventede allierede invasion. I marts 1942 fulgte mere detaljerede anvisninger (Führerweisung nr. 40), der befalede, at alle områder, der var egnede til større landgangsoperationer, skulle omdannes til »Befestigte Räume,« medens kystafsnit, hvor der kunne ventes kupagtige aktioner, skulle udbygges til »Stützpunkte.« Begge kategorier skulle kunne forsvares til alle sider og til det yderste. I Danmark måtte cheferne for støttepunkterne med deres underskrift forpligte sig til at holde stillingen til sidste mand. (Rigsarkivet). Tyskland havde mangel på panserstål, og de færreste batterier fik derfor drejelige panserkupler.

Fig. 15. Eksempel på kontrol af adgangsvejene til Hanstholm. Her vejen fra Pugdal. A: Bunker med anti-tank-kanon. B: Betonstilling med maskingevær, C: Flammekaster. D: Pigtråd. E: Tankspærring. F: Minnefelt. G: Forbindelsesgrave. H: Tankgrav. I: Infanteribunker.

I stedet måtte kanonerne beskyttes i betonkasematter, der begrænsede skudfeltet til ca. 120 grader. Et fuldt udbygget batteri bestod derfor af en række slørede betonbunkers til kanoner, ammunition, maskinanlæg, sanitet og ildledning og mandskab. Disse anlæg var forbundet med slørede forbindelsesgrave og var omgivet af stillinger til nærforsvaret. I Danmark havde batterierne især kalibrerne 10.5, 12.7 og 15 cm og var for en dels vedkommende erobret gods af fransk, dansk og russisk oprindelse, undertiden af ældre model. En stor del af batterierne i Danmark blev aldrig fuldt udbyggede med betonanlæg, og mange havde ka-

Fig. 16. Den tyske biograf og festsal i Hanstholm

16

nonerne i feltmæssige opstillinger. Mellem batterierne bemandede hæren i kystområderne strandstøttepunkter og flankerende anlæg. Bag kyststillingerne blev der i stor udstrækning anlagt pansergrave og vejspærringer. Overvågningen fandt sted ved hjælp af luftvåbenets og marinens radarstationer samt ved hjælp af kystvagter, luftmeldeposter og observationsposter.

I november 1943 udsendtes Führerweisung nr. 41. Her nævnes Danmark som et muligt operationsområde, og der beordres forstærkning af forsvaret. På samme tid fik den legendariske feltmarskal Erwin Rommel ordre til at inspicere det tyske invasionsforvar. Hans første inspektionsrejse gik til Danmark (Dec. 1943). Hovedindtrykket af inspektionen var ifølge en af deltagerne, viceadmiral Ruge, at invasionsforvaret i Danmark ikke var anlagt efter en overordnet plan, men mere efter lokale chefers skøn. De 6 tyske divisioner i Jylland manglede erfa-

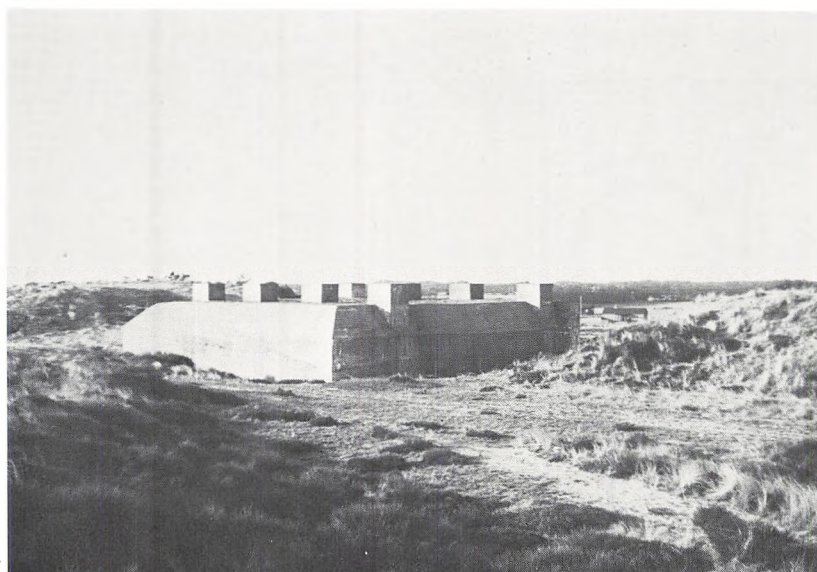
50

Fig. 17. Tirpitz-stillingen

ring, slagkraft og bevægelighed og var ikke anbragt efter taktiske hensyn. De burde forskydes mod Vestkysten i overensstemmelse med Rommels anskuelse, som han nåede frem til under besøget i Danmark, og som han forfægtede senere som befalingshavende ved kanalkysten: Hovedslaget mod en allieret landgang skulle stå på stranden, og der ville ikke være tid eller mulighed for at føre reserver frem inde fra landet. Den manglende dybde i et forsvar ved selve kysten skulle opvejes ved en udstrakt anvendelse af minefeller og forstrandshindringer samt af infanteristillinger tæt bag ved kystforsvarsanlæggene. Rommel gav

selv udkast til en række raffinerede hindringer, hvortil han fik de første ideer, da han overværede en landgangsovelse på Fanø.

I den tyske overkommandos krigsdagbog findes der i januar kvartal 1944 nogle notater, der kan give et indtryk af aktiviteten i Danmark efter Führerweisung 51 og Rommels besøg. Invasionsforvaret havde da stadig en improviseret karakter, men en ændring af dette forhold var på vej. Der var planlagt bygning af 1329 anlæg til kystforvaret, og heraf var der pr 10. marts 1944 afleveret 809. Endvidere var udbygningen af minefeller, spærringer og kampvognshindringer intensiveret.

Ved udgangen af februar 1944, var der lagt 300.000 miner, hvilket var mere end i hele 1942 og 1943, hvor tyskerne endnu efter krigsdagsbogens mening tog et vist hensyn til befolkningen. Et krigsspil afholdtes 3. og 4. marts 1944 med deltagelse af tyske chefer helt ned på bataljonsplan. Grundlaget for spillet var en allieret landgang ved Esbjerg, og spillet, der blev »schwungvoll« ledet af general von Hanneken, viste mangler ved transporttjenesten, luftskytset og signalmidlerne, ligesom de ældre officerer ikke havde evnen til hurtig befalingsudgivelse.

Det forhold, at både hæren og marinen havde kystbatterier, bevirkede en uklarhed i kommando-forholdene, som man søgte at afhjælpe med en bestemmelse om, at marinen havde kommandoen ved kamphandlinger mod mål på havet, medens den, når fjenden var landet, overgik til hæren. Heller ikke dette var tilfredsstillende, og problemet var uløst ved krigens slutning.

Tyskerne frygtede især en allieret landgang ved Esbjerg eller muligvis på Nordjyllands østkyst i forbindelse med en landgang i Norge, og i de sidste krigsår blev der opstillet en række batterier i disse områder samtidig med at udbygningen langs Vestkysten fortsatte. Marinen anlagde batterier

langs Kattegatkysten, der dog ikke alle blev udbyggede med beton. I Esbjergområdet, hvor der i forvejen var koncentreret en del artilleri, anlagdes flere batterier, bl.a. »Gneisenau« på Fanø, der senere blev betegnet som det mest moderne batteri, tyskerne fuldførte i Danmark. Det store 38 cm batteri »Tirpitz« ved Oxby nåede ikke at blive færdigmonteret. Det sidste element i de tyske befæstningsanlæg i Danmark var anlæggelsen af de tre »Riegelstellungen« »Kriemhild«, »Gudrun« og »Brunhild«, der skulle hindre et allieret fremstød op gennem Sydjylland.

Den 3. maj 1945 satte Wehrmachtbefehlshaber Dänemark, generaloberst Lindemann, de tyske styrker i Danmark i alarmberedskab og lod »Krimhild« besætte (Se Johan Hvidtfeldt: Tyske forsvarsplaner mod invasion i Danmark og Slesvig-Holsten under de to verdenskrige).

24 timer senere annullerede Lindemann ordren, og i stedet for en føring af en kamp til sidste mand kom han til at lede de tyske troppers udmarch af Danmark.

Den danske efterretningstjeneste havde under krigen naturligvis interesseret sig stærkt for de tyske befæstningsanlæg og kunne derfor straks efter kapitulationen udlevere et ret fyldigt materiale til

brug for det kommende rekognoscerings- og oprydningsarbejde.

Da freden var brudt ud, kom eksperterne, engelske, amerikanske, danske og svenske officerer, der beså det, der så længe havde været skjult bag pigtråden og minefellerne. Derefter blev det meste overladt til vind og vejr, efter at værdierne var fjernet, og snart har sandet og havet besejret de dystre grå betonkonstruktioner. Også de store anlæg i Hanstholm er ved at gå i forfald, og hvis man af historiske grunde vil bevare nogle af dem, bør der snart tages et initiativ.

NOTER:

Foruden de i teksten nævnte kilder er der anvendt materiale fra følgende værker:

Wilhelm von Harnier: Artillerie im Küstenkampf. 1974.

German Seacoast Defences. European Theater. Report of Seacoast Artillery Evaluation Board, U.S. Forces. Vol 1-7 1945.

Friedrich Ruger: Rommel und die Invasion.

Hillgruber: Der Krieg in Finnland, Norwegen und Dänemark vom 1. Januar - 31. März 1941.

Tyske Kystbefæstningsanlæg i Danmark. Kommissionsrapport.

Tyske kystbefæstningsanlæg 1940-45. (Rapporter fra marinedistrikterne. Inspektionsrejse til batterier) (Chefen for artilleriskydeskolen, 1945).

Lohmann og Hildebrand: Die deutsche Kriegsmarine.

Fotos: Lokalthistorisk Arkiv i Hanstholm, Nils Henriksen og Jens Nielsen.

En vikingetids landsby på Mors

af Svend Nielsen

Mors er rig på oldtidsminder, og i tidens løb er der kommet adskillige, fine fund frem i dagens lys.¹ Især fra den ældre stenalders sene del begynder der at komme mange fund, nemlig ertebøllekulturens skaldynger med deres indhold af oldsager, knogler og store mængder af østersskaller. Et varmere klima, hvor Limfjorden har haft et større saltindhold end i nutiden, har gjort livsbetingelserne for bl.a. østers meget gunstige, hvad man har forstået at udnytte, og den dag i dag ligger disse skaldynger langs den gamle kystlinie som en, efter nutidens forhold, harmløs forurening.

Den efterfølgende tragtbægerkultur med dens dysser og jættestuer har derimod ikke sat sig så mange spor, men dens fortsættelse, stridsøksekulturen og den endnu senere senneolitiske kultur med de fine flintdolke,² er godt repræsenteret. Rige fund kendes fra bronzealderen, hvorfra de mere end 1000 gravhøje, der er registreret på øen, især stammer. Blandt disse bør nævnes de store, lyngklædte gravhøje i Legind Bjerger, Danmarks måske smukkeste plantage.

Ældre jernalder kendes gennem vigtige bopladsfund³ og gravfund.⁴ For yngre jernalder gælder, at fundene i høj grad svigter, og for at få et indtryk af bebyggelsen i

dette tidsrum, må der skæves til stednavneforskningen,⁵ hvor det antages, at navne, der ender på »lev«, er fra tiden før vikingetiden, og af sådanne er der jo flere på Mors: Lørslev, Sejerslev, Sillerslev o.s.v. Om vikingetiden er der ikke meget at sige, men det vil nærværende artikel kunne råde lidt bod på.

I et område, der er så rigt på oldtidsminder, og hvor de just nævnte blot er et udvalg af de mere vigtige, vil et så stort projekt som bygningen af en bro over Sallingsund med tilhørende vejanlæg ikke kunne undgå at berøre forskellige anlæg fra forhistorisk tid. Strækningerne, hvor de nye veje skulle ligge, blev derfor gennemgået, og det stod klart, at flere anlæg af arkæologisk interesse måtte undersøges, da de lå i selve vejlinien.⁶

I efteråret 1974 begyndte de arkæologiske undersøgelser i Legind Bjerger,⁷ et område, hvor anlæggelsen af den nye vej ville medføre omfattende jordarbejder. I slutningen af november fortsattes med den overpløjede gravhøj, sognebeskrivelsen nr. 135 i Faarup, Lødderup sogn, som lå netop der, hvor den nye vej skulle gå. Jorden her ejes af Aage Soelberg, der viste os den største venlighed under udgravningerne og fulgte disse gennem daglige besøg. Fra den nævnte gravhøj, der i sogne-

beskrivelsen kaldes »Huulhøj«, stammer et bronzesværd, og i 1968 udgravede P.C. O. Nørgaard her for Morslands historiske Museum to fine hellekister fra senneolitisk tid.⁸ Muligheden for, at højen kunne gemme flere fund, var absolut til stede, men ved vor undersøgelse, der var total, viste det sig, at nu var gravhøjen tom. Forskellige fund omkring højen viste til gengæld, at her har været boplads i både sten-, bronze- og jernalder. Hvornår Huulhøj er blevet nedpløjet eller bortgravet, kan ikke afgøres, men C. Schade,⁹ der i sin bog har givet så mange, både interessante oplysninger og mere kuriøse meddelelser om Mors, beretter, at gravhøje med god muld ofte blev fjernet for at blive blandet med møddingen:

»Adskillige have derfor brugt den Forsigtighed, at gaae til den Høj, man agtede at udjævne eller bortføre, og spørge trende Gange: om det kunde være til Fornærmelse? Erholdes intet Svar, er det Tegnet til, at Højeboerne enten ere døde eller bortflyttede; og man har da intet at frygte for«.

Det var under udgravningen af Huulhøj, at jeg bemærkede, at der nord for højen var pløjet sort jord op, der var mørkere end den moderne pløjejord. Da der var en traktor med jordsluffe til rådighed, var det nærliggende straks at

Fig. 1. Hus I set fra vest.

undersøge, hvorfra denne sorte fyld kom. Pløjejorden blev derfor fjernet, og langsomt tonede en hustomt frem. Vægriller og stolpehuller stod meget klart mod den lyse undergrund, og den sorte fyld, der var årsagen til, at hustomten blev opdaget, viste sig at stamme fra vægriller og stolpehuller.¹⁰ Fig. 1 viser hustomten med tømte vægriller og stolpehuller. Det hus, der har stået her, i det følgende kaldt hus I, har været 20 m langt og op til 6 m bredt, orientering omtrent øst-vest. Langsiderne har været buede, og taget har været båret af 7 tagbærende stolper inde i huset. Efter stolpehullernes dimensioner at dømme

1

har stolperne været meget svære, og i flere tilfælde fandtes samlinger af op til hovedstore sten i stolpehullerne, sten, der har indgået i en stienpakning omkring stolpen. I husets midtakse har stået 3 stolper, og der er således tale om et hus med midtsulekonstruktion, men de resterende 4 af de nævnte 7 tagbærende stolper har været parvist anbragt, som det sædvanligvis ses i jyske jernalderhuse. Aftryk i vægrillerne viste, at der har været brugt stavkonstruktion ved opførelsen af væggene, og at både hele (runde) træstammer, træstammer, der er flækket, samt tømmer med kvadratisk tværsnit har fundet anvendelse. Vægrillen mangler i gavlene, og der kan intet siges om, hvorledes disse har set ud. Indgangen til huset har måske været midt på den nordlige langside, hvor vægrillen er afbrudt på et stykke. I så fald ikke nogen særlig god løsning, når stormen kom farende hen over bakken fra nordvest. Trækul fandtes ofte i vægriller og stolpehuller, men oftest i så små stykker, at de ikke lod sig optage. I forhold til omgivelserne var der også en hel del indskørnet flint i stolpehuller og vægriller, og man får det indtryk, at huset er brændt. De ganske få fund fra hus I samt tre fosfatanalyser¹¹ synes at pege mod en kort brugstid. Hvad huset har været anvendt til, blev ikke

klarlagt, da ethvert kulturlag forlængst er blevet pløjet i stykker. Nogle ganske få og små lerkarskår var alt, hvad der var tilbage, og de kan blot henføres til jernalder i almindelighed.

I maj 1975 blev udgravningerne fortsat i området mellem Huulhøj og hus I, hvor der skal være en større vejudfletning. Pløjejorden blev fjernet med sluffen, og herved fremkom en ny hustomt, hus II, som ses på fig. 2 med tømte vægriller og stolpehuller. Huset her har været 21 m langt og op til 7 m bredt, orientering omtrent øst-vest. Huset har haft buede langsider og indre, tagbærende stolper, der står parvis, og der er således tale om et treskibet langhus, således som det kendes fra talrige jyske jernalderhuse. Helt holder denne karakteristik dog ikke; for det første har der i husets midtakse stået to eller tre stolper, der kan opfattes som en reminiscens efter midtsuler, og for det andet er antallet af indre, tagbærende stolper ikke tilstrækkeligt til et så stort hus. Forklaringen skal søges langs vægrillerne i husets langsider, hvor der er dybe stolpehuller efter ret svære stolper, der har haft en bærende funktion. Disse stolper har stået med 3 meters (skridts?) afstand; og mellem dem har der vel været lodret stillede stolper, således som der har været

Fig. 2. Hus II set fra øst.

det i husets vestgavl. I den østlige del af den sydlige langside findes indgangen til huset. Om hus II har været beregnet til beboelse, stald eller begge dele, kan ikke afgøres, da der hverken er fundet ildsted eller båseskillerum, og intet kulturlag er bevaret. Af oversigtsplanen, fig. 7, fremgår det, at

der i den østlige del af hus II har ligget et mindre hus, der har været orienteret omtrent nord-syd, og som nu blot ses som to parallelle stolpehulsrækker, der ligger med en afstand af 3-4 m fra hinanden og fortsætter syd for indgangspartiet. Om dette hus' alder i forhold til hus II kan intet sikkert siges,

men det ser ud til, at der ved gravningen af vægriller til hus II er fjernet nogle stolpehuller fra dette nord-syd orienterede hus, og er det tilfældet, må hus II være yngst af de to huse. Fra hus II kommer nogle ganske få lerkarskår, der er små og dårligt bevarede. Et enkelt af disse, fig. 3, er et randskår, der

Fig. 3. Lerkarskår fra hus II, 1:1. Tegning H. Ørsnes.

stammer fra et nærmest spandformet lerkar med en ganske lidt sva-
jet profil og tynd rand. Sådanne
kendes fra Lindholm Høje og kan
dateres til vikingetid. Vort skår er
fundet i et stolpehul og må kunne
give en terminus post quem for
husets opførelsetidspunkt.

Syd for østgavlen til hus II fand-
tes et grubehus, fig. 4, som var 2,30
m langt øst-vest og 1,80 m bredt
nord-syd og blot gravet ca. 25 cm
ned i undergrunden på det dybeste
sted. I vestenden var der to stolpe-
huller, hvor det ene sandsynligvis
er fremkommet ved at udskifte en
rådden stolpe. I grubehuset fand-
tes flere lerkarskår, af hvilke fig. 5
kommer fra et nærmest halvkul-
gleformet lerkar med tynd rand.¹²
Et lille skår med krydsende streg-
bundter,¹³ fig. 6, samt en konisk
tenvægt af brændt ler,¹⁴ fig. 8, ud-

Fig. 4. Grubehus med profilbænk over set-
fra vest.

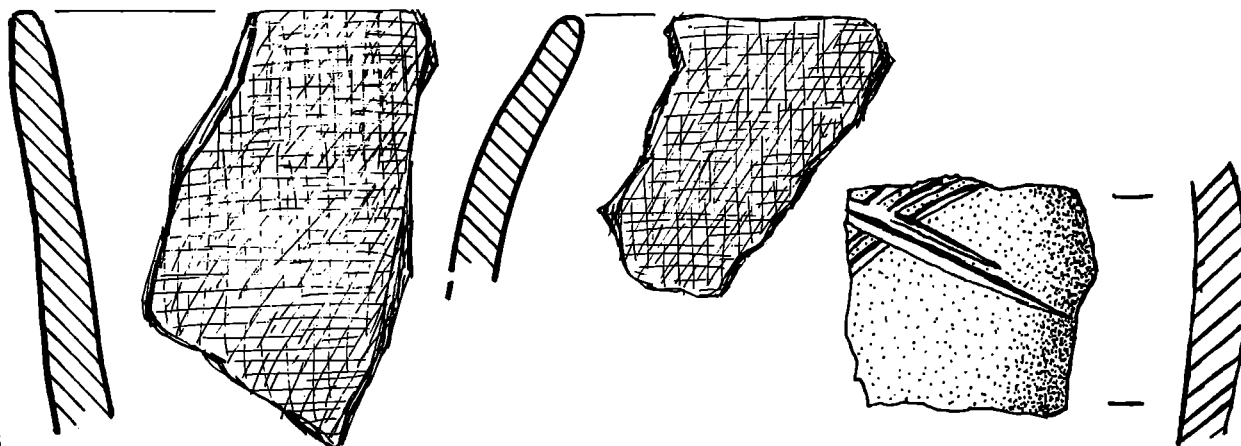
gør de øvrige, daterende fund fra
grubehuset, og de kan alle tre da-
teres til vikingetid.

Der blev også fundet en lille ko-

Fig. 5. Lerkarskår fra grubehuset, 1:1. Teg-
ning H. Ørsnes.

Fig. 6. Lerkarskår fra grubehuset, 1:1. Teg-
ning S. Nielsen.

nisk flinttop og et forstenet søp-
indsvin i grubehuset, og begge
havde slidspor på undersiden.
Kvinden, der har siddet i grube-

3
5
6

Fig. 7. Plan over de centrale dele af udgravningsområdet.

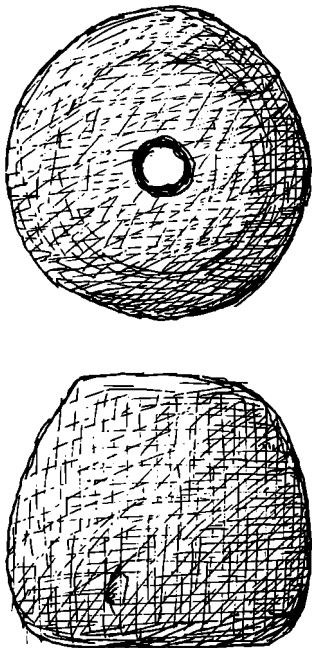
huset og spundet og vævet, har måske nu og da afbrudt sit ensformige arbejde for at spille brætspil af en eller anden art, hvor flinttoppen og det forstenede søpind-

svin har fungeret som brikker.¹⁵ I øvrigt er der under udgravningen fundet flere forstenede søpindsvin i gruber og stolpehuller; dengang som nu har man samlet dem op,

men måske har der dengang været knyttet en eller anden form for overtro til forstenede søpindsvin. Forskellige gruber og stolpehuller ses på oversigtsplanen, fig.

Fig. 8. Tenvægt af brændt ler fra grubehus, 1:1. Tegning H. Ørsnes.

8

7, men af disse kan ingen dateres. Gruberne indeholdt blot trækul og ildskornede sten, og der er tale om koge- eller stegegruber, der med rimelighed kan antages at være samtidige med langhusene.

I slutningen af maj 1975 blev der lejlighed til at tage en række luftfotografier af udgravningsområdet; et af dem ses på fig. 9. Billedet viser et læbælte, der står langs den stejle skrænt ned til Legind Vejle. Foran læbæltet ses den korsformede profil over Hulhøj, og foran denne igen husene II og I. Billedet er taget tidligt om aftenen, og det var håbet, at der ville aftegne sig hustomter i kor-

spor. At der er flere hustomter, er dog sandsynligt, idet der op til 100 m nord for hus I er opløjet sort fyld, der må stamme fra hustomter eller andre bopladslevninger. Umiddelbart øst for udgravningsområdet er der gravet tre 30 m lange søgegrøfter, uden at der her fandtes spor efter bebyggelse. Resten af landsbyen skal derfor nok, som nævnt oven for, søges mod nord, eller endnu længere mod øst. En enkel hustomt, hus III, blev da også afdækket omkring 6 m nord for og ud for hus I. Den var omkring 17,5 m lang og op til 6 m bred og med buede langsider. Huset var orienteret ØNØ-VSV. I vestgavlen sås stolpehuller efter

Fig. 9. Luftfoto af udgravningsområdet fra nordnordøst.

staver, mens østgavlens byggemåde ikke kunne ses. Indgangen har været midt på den sydlige langsideside. Hustomten var imidlertid så ødelagt, at videre undersøgelser blev opgivet. Øst for hus III kom vægrillen til endnu en hustomt, hus IV, til syne, men også her blev arbejdet standset. Der blev ikke ved de to hustomter fundet oldsager, og nærmere oplysninger om de huse, der har stået her, kan ikke gives.

Hermed anså vi udgravningerne for afsluttede, men sådan skulle det ikke komme til at gå, for i august måned 1975 kom der besked om, at man under jordarbejdet i skrænten umiddelbart syd for

9

Fig. 10. Udgravningsområdet syd for Huulhøj ved Legind Vejle, set fra nord.

Huulhøj var stødt på kulturlag. Atter gik turen til Mors, hvor vi måtte love at bruge højst 14 dage til en undersøgelse for ikke at sinke vejarbejdet. Nogen let opgave var det ikke, for bopladslaget, som man var stødt på, lå dels i flyvesand, dels i nedskredet bakkesand, og alt var meget forstyrret af færdsel med tunge arbejdskøretøjer. Det stod staks klart, at der kun kunne blive tale om at undersøge en del af bopladslaget,¹⁶ og i mere end 30 graders varme stod vi så på hovedet ned i de ting, som forekom os mest interessante - de kaotiske forhold fremgår af fig. 10.

De ældste fund på stedet er flint og østersskaller fra en ertebølleboplads, hvilket ikke kan overra-

ske, da der inden for den nærmeste kilometer kendes tre køkkenmøddinger. Det bør også nævnes, at der er flintfliser fra slebne økses og et lille skårmateriale, der hører til i ældre jernalder. Langt den overvejende del af de anlæg og oldsager, der blev fundet, hører dog til i vikingetiden.

Her kan først nævnes tre runde fyldskifter, der lå som sorte pletter i det lyse sand; deres diameter var omkring tre meter, og et af dem ses på fig. 10, midt i billedet med korsformede profilbænke over. Der er ingen tvivl om, at det er hyttetomter, eftersom den eneste af de tre tomter, som nåede at blive helt undersøgt, var omgivet af seks stolpehuller, der stod i rundkreds

i kanten af fyldskiftet. Der er dog også træk, der får en til at tænke på grubehuse, idet hytten eller huset var gravet mindst en halv meter ned i sandet. Fylden bestod af sodfarvet sand, trækul, rødbrændt ler, aske og enkelte sten. Hertil kommer rødbrændt lerklining med grenaftryk, nogle jernstumper samt keramik. Man får det indtryk, at hytten endte med at tjene som affaldsgrube. Blandt lerkarskårene er randskår med tynde rande og en profil, der viser, at de stammer fra nærmest halvkugleformede lerkar, der kan dateres til vikingetid.

De øvrige fund fra vikingetid stammer især fra et mørkt, fedtet kulturlag i den østlige del af udgravningsfeltet. Blandt fundene er et randskår med tynd rand, der må stamme fra et halvkugleformet kar; under randen er der indstemplet korsfigurer, fig. 11, et ornament, der også optræder på keramikken fra Trelleborg og Aarhus Sønder vold.¹⁷ Andre eksempler på datérbar vikingetidskeramik er nogle randskår med forskudt eller indsnøret randparti.¹⁸ Endelig er der fundet halvdelen af en skiveformet tenvægt af klæbersten, fig. 12, der er ornamentet med radiært anbragte, indridsede streger. Tenvægte af klæbersten kendes både fra Trelleborg og Aarhus Sønder vold,¹⁹ og vor ten-

Fig. 11. Lerkarskår fra kulturlag i den østlige del af udgravningsfeltet, 1:1. Tegning H. Ørsnes.

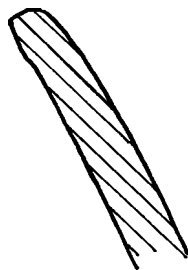
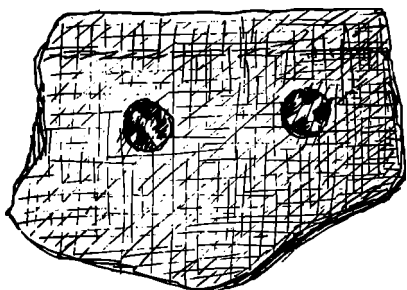
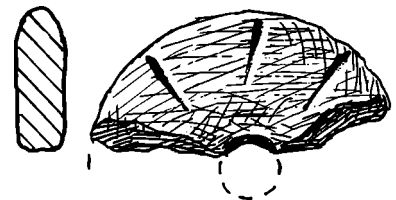

Fig. 12. Fragment af tenvægt af klæbersten fra kulturlag i den østlige del af udgravningsfeltet, 1:1. Tegning H. Ørsnes.

Fig. 13. Skråprojektion af rekonstruktionsforslag til hus I. Tegning Niels Munk.

11

vægt, der er importeret fra Norge,²⁰ må ligeledes antages at høre til i vikingetid. Hermed er så de bedste fund fra udgravningen i Faarup behandlet; stort er materialet ikke, så det bliver blot et lille bidrag til de mange undersøgelser, der er i gang omkring vikingetiden i Jylland i disse år.

Men lad os vende tilbage til langhusene oppe på bakken. Hvordan har de set ud? - Stolpehuller og vægriller giver jo et noget magert indtryk alene, hvorfor der på fig. 13 er vist et rekonstruktionsforslag til hus I, lavet af arkitekt Niels Munk. Væggene er stavbyggede, således som det blev påvist i visse partier af vægrillerne under udgravningen, mens de tagbærende stolper antages at være dels midtsuler, dels stritsuler. Stritsulernes hældning blev dog ikke konstateret under udgravningen, men måske har stritsulerne bestået af træstammer, der er vokset krumt, og i så fald vil en

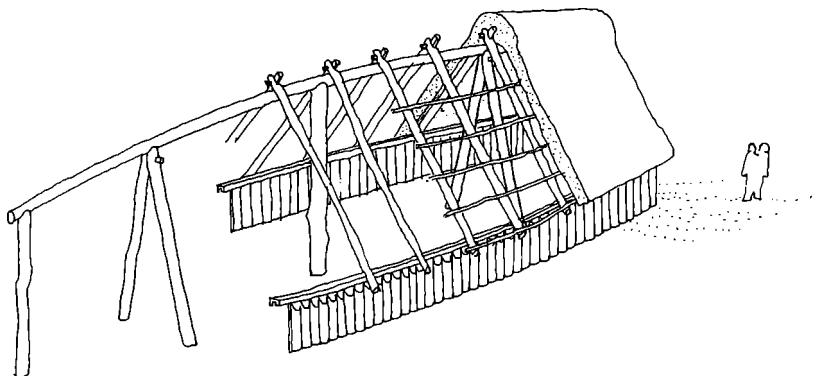
hældning ikke kunne ses i et stolpehul. Til taget gættes på stråtag, men der er flere andre muligheder: lyngtørv eller spåntag f. eks. Vælger man lyngtørv, må tagets hældning mindskes for at få tørv til at blive liggende. Den ret høje rejsning på rekonstruktionen skyldes, at de bærende stolper efter stolpehullerne at dømme må have været meget kraftige, hvilket rimer dårligt med en lav rejsning.

Et problem, der har voldt me-

12

gen irritation, og som ikke er blevet løst, skyldes de to uregelmæssige rækker af stolpehuller, der står omtrent parallelt med langsiderne i hus I i 2-3 meters afstand fra huset. Disse stolper blev snittet nord-syd for at se, om de hældede ind mod langsiderne og altså havde været spor efter skræstivere, der støttede huset.

En sådan hældning lod sig ikke konstatere, men det skyldes måske, at stolpehullerne ikke var ret

dybe, og at én eventuel hældning derfor ville være svær at se. Måske er det spor efter skrånede, der er anbragt som støtter på et tidspunkt, hvor huset er ret gammelt. I øvrigt kan det ikke helt udelukkes, at det er rester af en indhegning, som de nævnte stolper er spor efter.

Eftersom der er brugt betydelige mængder tømmer ved opførelsen af langhusene, rejser det spørgsmål sig, om der har været mulighed for at skaffe dette tømmer på øen, altså et spørgsmål om der har været skove. Her kan der startes med den oprindelige overflade under Huulhøj, samt den bevarede højfyld. Begge viser med deres store indhold af blegsand samt sorte striber og partier efter hede-tørv, at der allerede i slutningen af stenalderen må have været hede på stedet. Måske har denne hede blot haft en begrænset udbredelse, og desuden er der 3000 år frem til vikingetiden, et tidsrum, hvor mange skove kan være vokset op og forsvundet igen, så ad denne vej fås ingen oplysninger. Ser man på de skriftlige kilder, får man indtryk af et meget skovfattigt landskab i Thy og på Mors,²¹ og Christian den 3. udstedte i 1554 forbud mod at anvende jordgravede stolper og opføre bulhuse,²² et forbud, der gjaldt Nørrejylland. Heraf må sluttes, at huse opført af

træ/tømmer har været almindelige, og at denne byggeskik sammen med anden udbytelse af skoven har ført til dennes næsten totale forsvinden. På Mors har det næppe været muligt at få bygningstømmer på øen fra 1600-tallet og frem. Sandsynligvis har der endnu i vikingetid og middelalder været skov nok til, at øen selv kunne skaffe sig brænde og tømmer, men nærmere kommer vi ikke løsningen af dette problem her.

På fig. 14 har fantasien fået mere frie tøjler, uden at der er gået meget videre, end hvad der kan sluttes ud fra iagttagelser gjort under udgravningerne. Tegningen viser den sydlige del af landsbyen med de to helt undersøgte langhuse samt grubehuset, idet der dog hermed ikke er taget stilling til, hvor mange huse landsbyen har haft, og hvilke, der er samtidige. Lige sydvest for husene ses Huulhøj. Syd herfor, neden for bakken, har landsbyen haft en landingsplads med tilhørende grubehuse eller hytter, hvis udseende her ikke skal diskuteres nærmere. Den omtalte landingsplads har ligget ved en fjord, der fra Sallingsund har skåret sig ind i landet mod vest; kystlinien har i vikingetiden næppe gået mere end 50 til 100 m syd for det område af landingspladsen, der blev under-

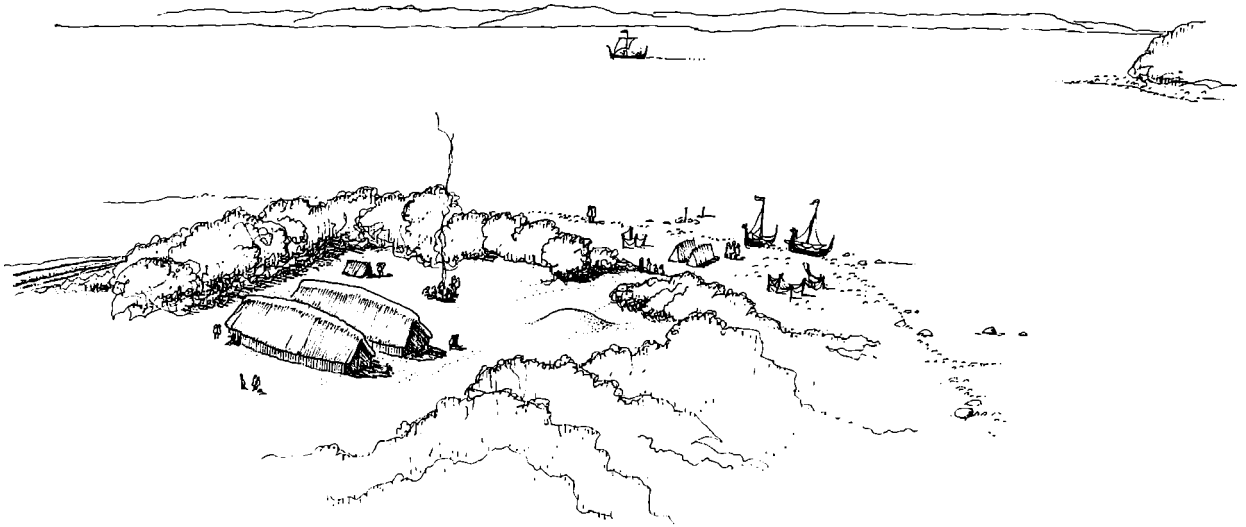
søgt. Fjorden har haft en ringe vanddybde, men nok til, som det ses på fig. 14, at mindre skibe har kunnet sejle her, men meget vand under kølen har de ikke haft.

I nutiden er forholdene anderledes, idet landevejen til Nykøbing på en dæmning er ført over Legind Vejle, hvorved dennes forbindelse med Sallingsund er blevet afbrudt, jfr. fig. 10.

På fig. 14 ses der helt ude øst for husene, bag træerne, nogle vejspor. Det er den gamle vej, der på Morsiden har gået op langs Sallingsund. Endnu under udgravningerne kunne det gamle hulvejssystem ses i bakken blot et halvt hundrede meter øst for langhusene. Den rute, som de er det sidste spor af, har over Legind Vejle - vejle betyder vadested - ført til overfartsstedet ved Pinen og Plagen. Nær Plagen er der i øvrigt bevaret flere gamle vejspor og hulveje i Legind Bjerge, der alle synes at lede til Sallingsund. På den anden side af Sallingsund ses fortsættelsen ved Pinen.²³ Hvordan sådanne gamle vejspor skal dateres, er et åbent spørgsmål, men at de er fra vikingetid, eller endnu ældre, kan ikke afvises.

- Med veje og vadesteder og livlig trafik gennem Limfjorden har landsbyen i Faarup ikke ligget af-sides i vikingetiden, og det vil den heller ikke komme til i fremtiden.

Fig. 14. Fugleperspektiv af landsbyen fra nordvest. Tegning Niels Munk.

14

NOTER Hans Kjær:

Hans Kjær:

1. Lidt om Oldtidsminderne på Mors. Historisk Aarvog for Mors II, 1920, side 41ff.
2. P.C.O. Nørgaard: Stenkistegrav. Skalk 6, 1967.
3. Gudmund Hatt: To Bopladsfund fra ældre Jernalder, fra Mors og Himmerland. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1928, side 219ff. Samme: En Brandtomt af et Jernalderhus på Mors. Aarbøger 1930, side 83ff.
4. S. E. Albrethsen Bjergby - en jernaldergravplads på Mors. Nationalmuseets Arbejdsmark 1971, side 48ff.
5. Kristian Hald: Vore Stednavne. 2. udgave. København 1965, side 79ff.
6. Undersøgelserne er foretaget i henhold til Naturfredningslovens §49, stk. 1. For bistand under udgravningsarbejdet takkes Viborg amts Vejvæsen. For husly og megen hjælp under udgravningerne takkes skovfogedfamilien Nørgaard i Legind Bjerge.

7. Det vil føre for vidt at komme ind på disse undersøgelser her. De blev sammen med øvrige udgravninger omtalt ved et foredrag på Ducholm Kloster den 27. oktober 1975.
8. Journal nr. x 74, Morslands historiske Museum.
9. C. Schade: Beskrivelse over Øen Mors. Aalborg 1811, side 88.
10. Hustomter og andet fra landsbyen oppe på bakken har fået sb. nr. 174, Lødderup sogn.
11. Resultaterne af analyserne er meddelt mig af dr. W. Christensen, DG:U, i brev af 28.1.1975. Prøverne indeholdt hhv. 38, 35 og 20 mg P₂O₅, pr. 100 gr. jord. Kun 3 analyser er dog for lidt til at give andet end antydninger.
12. H. Hellmuth Andersen. P. J. Crabb og H. J. Madsen: Aarhus Søndervold. Jysk arkæologisk Selskabs Skrifter, bind IX, Aarhus 1971, side 76ff. - Alle skår fra Faarupudgravningen hører til, hvad der i Aarhus Søndervold kaldes godstykke I.

13. P. Nørlund: Trelleborg. Nordiske Fortidsminder IV, 1. København 1948, pl. XI, nr. 5.
14. Aarhus Søndervold side 225ff.
15. Th. Ramskou: Lindholm Høje. Nationalmuseets blå Bøger. København 1960, side 26.
16. Stedet har sb. nr. 177. Lødderup sogn. Undersøgelserne blev foretaget i samarbejde med museumsinspektør Per Noe, Morslands historiske Museum.
17. Trelleborg pl. XI, nr. 5, Aarhus Søndervold side 84 og fig. 79.
18. Nærmest som Trelleborg fig. 107d og f.
19. Trelleborg side 141, Aarhus Søndervold side 225ff.
20. Aarhus Søndervold side 228.
21. C. B. V. Hansen: Træplantningens Historie i Thisted Amt siden Aar 1800. København 1911, side 12ff.
22. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, København 1957, spalte 357-58.
23. Jørgen Friis-Hansen: Vejene mod Saltingsund MIV 4, 1974, side 20ff.

Levende stene

Stenhovedet fra Outrup kirke

af Per Noe

Årets fund på Mors i 1975 blev gjort i juni måned, af murermester Jakob Jensby og hans medhjælper, under restaureringsarbejdet ved Outrup kirke.

Udover det indvendige arbejde, der forøvrigt også bragte spændende detaljer for dagen, var det også nødvendigt, at omsætte store dele af kirkens sydmur og af tårnet. Alle kvaderstenene blev taget ned, ikke som sædvanligt nummererede, så de kunne sættes op igen på samme sted, men i tilfældig orden. Grunden til denne fremgangsmåde var, at stenene ikke stod ordentlig i »forbandt« i det gamle murstræk.

Derfor passede stenene ved genopsætningen ikke ind i de gamle huller i fylden mellem inder- og ydermur, og mange steder var det nødvendigt at hugge ud af murfylden.

Ved overgangen mellem høj- og lavkirken (skib og kor) sad en særlig stor sten i vejen. Den blev hugget løs og trimlet på jorden, hvor der så lå og kikkede op på »fredsforstyrreerne«, med sit ene øje.

For den havde jo et øje, og en grundig afvaskning afslørede et pragtfuldt granithoved, med hjelm eller »kalot« med hagerem, ørebeskyttere og øjne, næse, mund, og et spidst overskæg og stort fipskæg.

- På een gang noget der virkede

kendt, og som alligevel var noget helt usædvanligt. Kompositionen af ansigtet var det kendte. Den ses på en hel del samtidige ansigtsrelieffer; men hjelmen og ikke mindst størrelsen 55 × 45 cm og den skulpturelle udformning er helt uden sidestykke indenfor romansk stenhuggerkunst i Danmark.

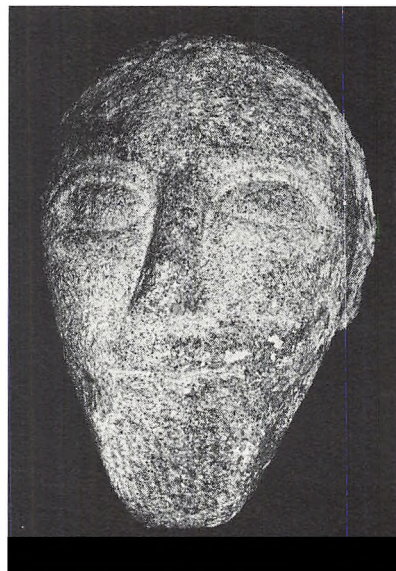
Mærkeligt nok er spørgsmålet om alderen lettest at bevare. Hovedet er lavet indenfor perioden 1200-1250, uden tvivl til den nybyggede Outrup kirke og samtidig med den store kirkerejsnings-tid over hele landet.

For resten af spørgsmålene melder problemerne sig, og de kan kun besvares med næsten rent gætteri. Dog, det er nok rimeligt at tro, at kunstneren og den stenhugger, der har stået for opførelsen af kirken, er en og samme person, men hvem han var, og hvad han hed, det ved vi ikke idag. Det må være en mand, der har set sig om og lært sit håndværk i udlandet: Frankrig, England og Tyskland. Måske var han englænder, ihvertfald er en stor del af de nordvestjyske kirker engelsk inspirerede, og måske har han selv været i Sydfrankrig og fra nogle af kirkerne der bragt ideen om det store hoved til Mors.

Ved at undersøge hovedet nærmere, har det vist sig, at der under

noget kalk på issen og i nakken er bevaret rester af lav, og hele nakkepartiet virker afskallet, formentlig som følge af små frostsprængninger. De to ting viser med sikkerhed, at hovedet i sin tid har siddet udendørs, men hvor? Outrup kirke er en af de kirker, der allerede fra begyndelsen har haft tårn. Om det ved vi, at det mellem 1696 og 1699 blev delvis revet ned og bygget op igen. I et brev fra 1699 skriver murerne følgende:

»Såsom vi underskrevne Knud Nielsen og Lavidts Andersen murermestre, nu i dag den 10. maj 1699 er efter vores forrige opsatte kontrakt, afbetalt rigtig med penge al murermesterarbejdet ved

Outrup kirkes tårns reparation på sønder, nør og vester side, så haver vi i Jesu Navn påny akkorderet med stedets præst, at vi af det oversblevne kalk, skal kirken rundtenom forsvarligen dønnike på enderne både af lavkirken og imellem lavkirken og storkirken reparere, samt om noget lidet kan fattes våbenhuset, som dog ikke behøver stor hjælp, tilrette for-hjælpe, og det på vor egen kost og omkostning som tilforn, og kal-ken fremdeles i lige måde at lade slå.

Hvorimod præsten og kirke-værgerne lover at betale os for arbejdet, som vi for billigste pris i henseende til forrige arbejde i år haver ladet os betinge for penge 10 sldlr., siger tilstede samme penge ved arbejdets fuldfærdigelse er os tilsagt, og skal arbejdet derimod forsvarligt gøres, at vi for al påklage i fremtiden og skade, som kirken deraf kunne få, ville tilsvare.

Arbejdet skal i morgen straks antages. Tæbring Præstegård, 10. maj 1699.

Knud Nielsen - Laurids Andersen.«

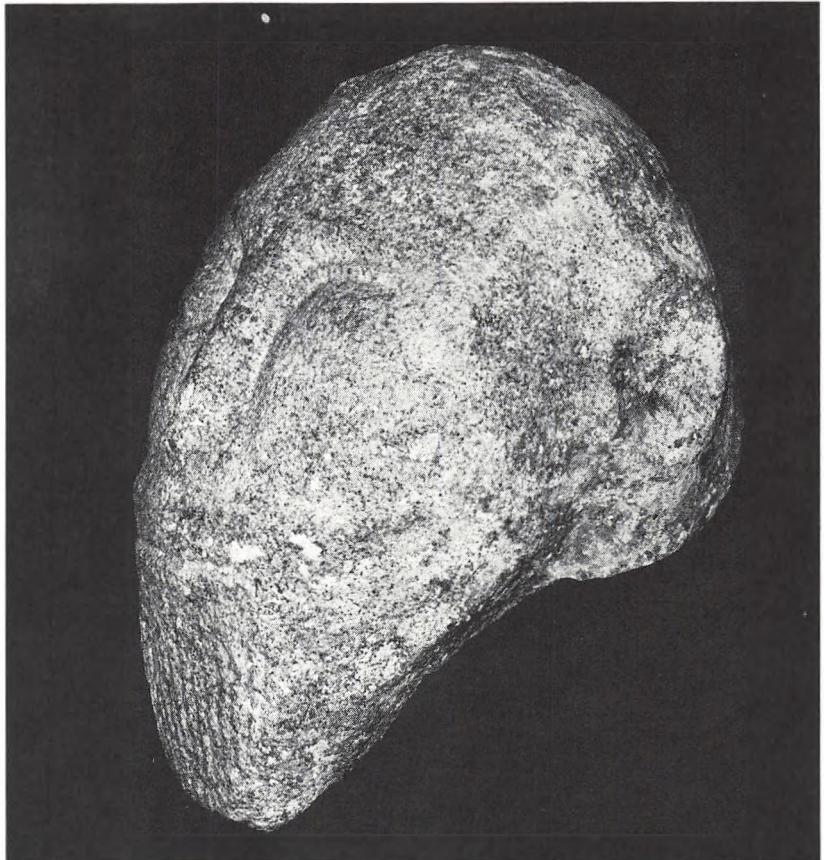
Hvis nu vi forestiller os, at hovedet har siddet på tårnet, måske som tympanonfigur over en vestportal, så er den helt sikkert blevet taget ned i forbindelse med tårnreparationen, for på den tid kunne

man ikke have den slags »ugudeligheder«, siddende på sin kirke. Som der står i brevet »og imellem lavkirken og storkirken reparere«; jamen så er det jo i den forbindelse, at hovedet er havnet her. For selvom det var en »ugudelighed«, så hørte den alligevel kirken til, og sådan noget smider man ikke bare på fyldingen. - Sandt at sige, jeg ved ikke, om det hænger sådan sammen, men jeg synes, det lyder rimeligt. Hvis nu hovedet virkelig har siddet over en vestindgang i tårnet, hvad betyder det så, og hvem forestiller det? Umiddelbart forestiller hovedet en kriger, derom ingen tvivl, men netop i den gamle kristne symbolik afbildedes

Kristus også tit som en kriger. Så mon ikke det også er tilfældet her.

Hvorfor en vestindgang i tårnet, vil nogen nok tænke, kirken har jo haft en nord- og en syddør som andre kirker. Ja, det er rigtigt, og hvis der har været en indgang i tårnet, har det formentlig ikke været til kirken, men ind i et dåbsrum, idet dåben efter det gamle ritual foregik adskilt fra gudstjenesten. I så tilfælde må Kristushovedet siges at have været anbragt på det helt rigtige sted.

Hvordan det nu hænger sammen, et står ihvertfald til troende nemlig, at stenhovedet fra Outrup kirke er det eneste kendte af sin art fra nogen dansk kirke.

Byhøjene i Thy

og aspekter af samfundsudviklingen i ældre jernalder

Af Stig Jensen

Den ældre jernalders bopladser i Jylland har i dette århundrede været genstand for stor opmærksomhed fra forskellige forskeres side. I trediverne og fyrrerne undersøgte G. Hatt en lang række bopladser især i Himmerland og Thy. Hans undersøgelser koncentrerede sig om velbevarede hustomter - ofte brandtomter - for at klarlægge byggeskikken og dagligdagens levemåde. Senere har C. J. Becker ved sine store fladeafdækninger i Vestjylland frilagt og undersøgt hele landsbyer, så man for første gang har fået et øjebliksbillede af en sådan bebyggelse, det vil sige klarhed over, hvor stor den var på et bestemt tidspunkt. Dette har givet et mere nuanceret billede af jernalderssamfundet og dets klassesedling, end man hidtil har haft.

Der er dog stadig mange forsømte områder indenfor udforskningen af ældre jernalders bopladser. Et vigtigt område er en undersøgelse af bosætningsmønstret. Det vil sige en undersøgelse af bopladsernes placering i forhold til terræn og i forhold til hinanden for at klarlægge den strategi, der ligger bag deres placering.

De thylandske byhøje udgør et velegnet materiale for en undersøgelse af bosætningsmønstret, da de danner et net af samtidigt eksisterende bopladser. Byhøjene er

opstået ved langvarig bebyggelse på samme sted. På baggrund af de undersøgte byhøje synes det at være et generelt træk, at de påbegyndes omkring slutningen af førromersk jernalder, eksisterer gennem hele ældre romersk jernalder og et stykke ind i yngre romersk jernalder. Disse forhold har tilskyndet til netop at vælge Thy i de følgende bosætningsanalyser.

På kortet fig. 1 er de kendte byhøje afsat sammen med ældre jernalders bopladser af almindelig art. Kun en lille del af byhøjene er nærmere undersøgt.

I 1922 påbegyndte Nationalmuseet udgravningen af den nu velkendte byhøj i Ginnerup (nr. 9 på fig. 1). Arbejdet blev ledet af Hans Kjær indtil hans død i 1932, hvorefter G. Hatt ledede udgravningerne, til de ophørte i 1935. Omrent samtidig med at man fandt Ginnerup-bopladsen, opdagede man en ny byhøj ved gården Mariessminde i Vestervig sogn (nr. 16 på fig. 1). I 1929 foretog Hans Kjær en prøvegravning på stedet, og i 1935 foretog G. Hatt en større udgravning på stedet.

Der gik nu en årrække, før man fandt den næste byhøj. Det skete, da man i 1961 under vejarbejde lige nord for Vestervig kirke stødte på nogle stenlægninger. Det viste sig at være endnu en byhøj (nr. 15 på fig. 1), hvoraf ca. halvdelen i

de følgende år blev udgravet af Nationalmuseet under ledelse af C. L. Vebæk. Det var først under Vestervig-udgravningen, ordet »byhøj« fandt vej til dansk arkæologi. I 1964 blev der foretaget en mindre udgravning på en byhøj ved Nørhedegård i Visby sogn (nr. 22 på fig. 1). Det skete sammen med et hold seminarieelever under ledelse af C. L. Vebæk. Da man var ved at afslutte udgravningen i Vestervig i 1965, kom der meddelelse om fund af endnu en byhøj, som man under byggeri var stødt på i Hurup (nr. 13 på fig. 1). Den blev i de følgende år udgravet af Nationalmuseet under ledelse af Aino Kann Rasmussen og K. Salewicz.

I Nørhå sogn blev Jens N. Nielsen i 1968 opmærksom på resterne af en byhøj, der var ved at blive ødelagt af grusgravning (nr. 29 på fig. 1). Det lykkedes ham dog i de følgende år at redde en del materiale fra pladsen. I Tåbøl, Vestervig sogn stødte man i 1971 i forbindelse med en vejomlægning på endnu en byhøj (nr. 17 på fig. 1). Den truede del af denne plads, der kun ligger ca. 300 meter vest for Mariessminde-pladsen, blev samme år udgravet af Forhistorisk Museum, Moesgård under ledelse af J. Lund.

Af den ovenforstående gennemgang af udgravningsaktiviteterne

Fig. 1: Bebyggelsens fordeling i forhold til jordbunden. (Tegning S. Kaae efter landskabskort i 5. udg. af TRAPS: DANMARK).

på de thylandske byhøje fremgår det, at der kun er gravet i 7. Der kendes imidlertid 32 byhøje, hvilket skyldes, at området er berejst i 1969 og 1972 med henblik på at lokalisere så mange byhøje som muligt og udskille de fredningsværdige. Disse berejsninger, der er foretaget i samarbejde mellem Nationalmuseet og Rigsantikvarens Fortidsmindeforvaltning, blev foretaget af Aino Kann Rasmussen og Svend Thorsen. Inden berejsningerne startede, havde man gennemgået sognebeskrivelserne over området, og man besøgte herefter samtlige lokaliteter, der ifølge sognebeskrivelsen kunne tænkes at dække over en boplads fra ældre jernalder. På disse lokaliteter blev der så i fornødent omfang gravet prøvehuller, hvorved der konstateredes en række byhøje og bopladser af almindelig art fra ældre jernalder. Keramik-

- Ungt morænelandskab, overvejende lerbund.
- Ungt morænelandskab, overvejende sandbund.
- Marint forland. Strandvoldssletter, afspærringsforland og egentlig hævet havbund fra stenalderen.
- Klitlandskaber.
- Hævede kystlinier fra stenalderen.
- Byhøje fra ældre jernalder.
- Bopladser af almindelig art fra ældre jernalder

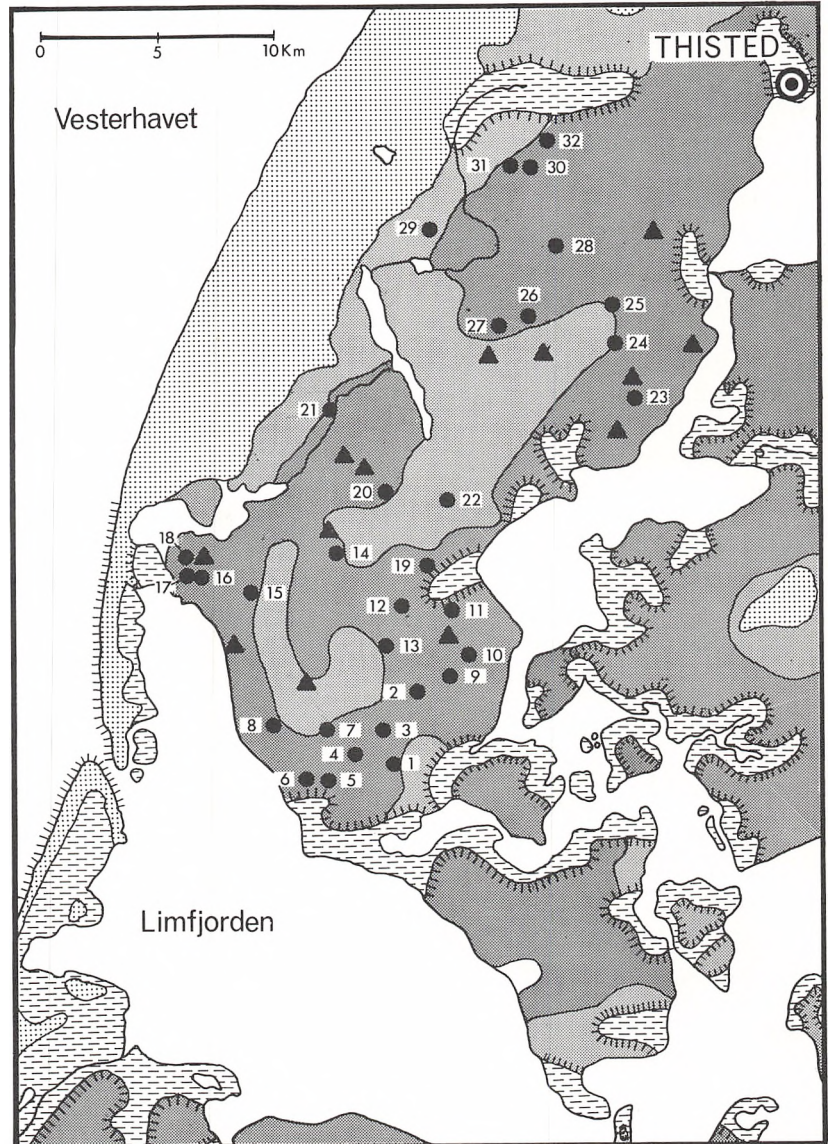

Fig. 2: Et rekonstruktionsforslag til et Hurup-hus. (tegning J. Bie, hos A. Kann Rasmussen i NmArm 1968 s. 144).

materialet fra disse prøvehuller er hjembragt til Nationalmuseet, hvor det er gennemgået af forfatteren. Materialet domineres af senføromerske og ældre romerske former - x-formede hanke og fatterede rande.

I det følgende bringes et katalog over de byhøje samt bopladser af almindelig art, der indgår i undersøgelsen. Nummereringen af byhøjene svarer til numrene på fig. 1. Da bopladsernes samtidighed spiller en stor rolle for undersøgelsen, anvendes kun de bopladser af almindelig art, der kan dateres til senføromersk eller ældre romersk jernalder.

Byhøje

1. Sb. 91-92 Ydby sogn, Refs herred.

2. Sb. 41a Ydby s., Refs h.
3. Sb. 24a Ydby s., Refs h.
4. Sb. 232 Ydby s., Refs h.
5. Sb. 13/20 Helligsø s., Refs h.
6. Sb. 10 Helligsø s., Refs h.
7. Sb. 78 Gjettrup s., Refs h.
8. Sb. 79/83 Heltborg s., Refs h.
9. Sb. 88/93 Heltborg s., Refs h.
10. Sb. 101 Heltborg s., Refs h.
11. Sb. 1 Heltborgs Refs. h.
12. Sb. 92 Hurup s., Refs h.
13. Sb. 91 Hurup s., Refs h.
14. Sb. 375/386 Vestervig s., Refs h.
15. Sb. 381 Vestervig s., Refs h.
16. Sb. 369 Vestervig s., Refs h.
17. Sb. 388 Vestervig s., Refs h.
18. Sb. 374 Vestervig s., Refs h.
19. Sb. 22 Grurup s., Hassing h.
20. Sb. 190 Bedsted s., Hassing h.
21. Sb. 81 Hvidbjerg s., Hassing h.
22. Sb. 139 Visby s., Hassing h.

23. Sb. 100 Skyum s., Hassing h.
24. Sb. 39/42 Haring s., Hassing h.
25. Sb. 41 Haring s., Hassing h.
26. Sb. 19 Hørsted s., Hassing h.
27. Sb. 20 Hørsted s., Hassing h.
28. Sb. 187 Snedsted s., Hassing h.
29. Sb. 72 Nørhå s., Hassing h.
30. Sb. 109 Hundborg s. & h.
31. Sb. 189 Hundborg s. & h.
32. Sb. 191 Hundborg s. & h.

Bopladser af almindelig art

De 13 pladser fordeler sig således: Refs h.: Sb. 82 i Gjettrup s., sb. 2 i Heltborg s. og sb. 100a, 372 og 387 i Vestervig s. Fra Hassing h.: Sb. 166/67 og 186 i Bedsted s., sb. 98 og 99 i Skyum s., sb. 119 i Stagstrup s. og sb. 34 og 184 i Hørdum s. fra Hundborg h.: Sb. 44a i Skjoldborg s.

Et vigtigt fællestræk for de omtalte byhøje er deres meget kraftige kulturlag, der er dannet på grund af langvarig bebyggelse på samme sted. Dette forstærkes af den herskende byggeskik, idet der er anvendt græstørsvægge. Man har således i flere omgange bygget på tomterne af ældre huse, hvis udjævnede græstørsvægge har dannet tykke kulturlag. På flere byhøje er der konstateret kulturlag af en mægtighed på mere end to meter og med rester af syv hus-tomter overlappende hinanden.

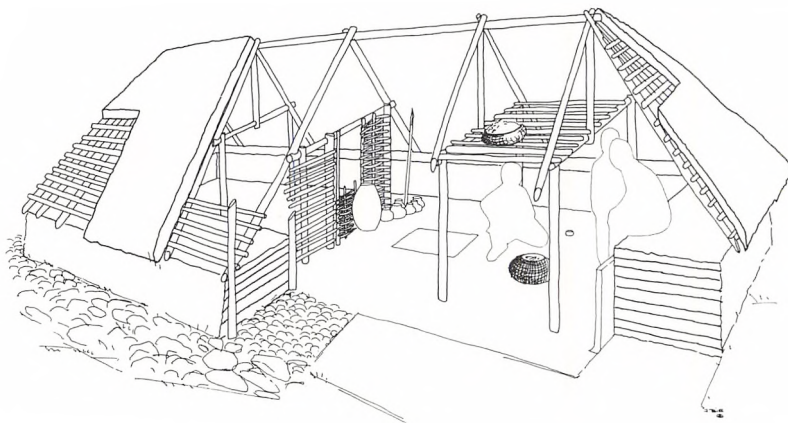
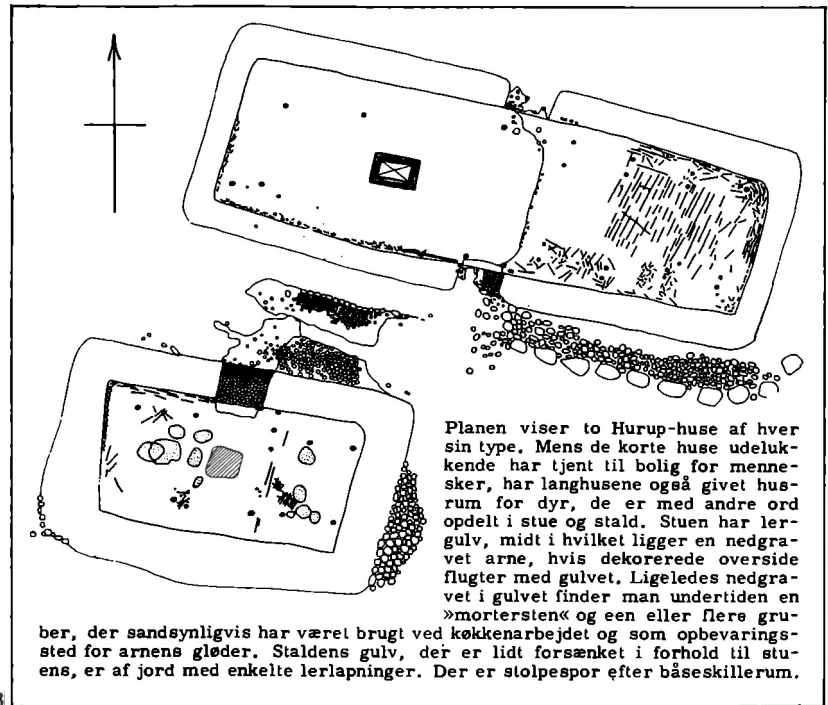

Fig. 3: Plan af 2 Hurup-huse af hver sin type. (tegn. J. Bie hos A. Kann Rasmussen i SKALK 1966:6 s. 13).

Husene er af den klassiske ældre jernaldertype, således som de fremtræder i mange fund fra Thy og Himmerland. De 1-1,5 meter brede græstørvsvægge er på inder-siden beklædt med et lerpanel, og taget har været båret af stolper stående frit inde i rummet. Andre stolper har dannet skillevægge eller båret hyldeopsatser. De bedste fund har vi fra brandtomterne, der er forladt i huj og hast. Det er også brandtomterne, der har givet de bedste oplysninger om konstruktionsdetaljer, idet de sammenstyrede, forkullede trækonstruktioner ofte er velbevarede. Et rekonstruktionsforslag til det mindste af de nedbrændte huse fra Hurup vises på fig. 2.

Huslængden varierer fra fire til atten meter, og der er tydeligvis tale om to hustyper - en kort og en lang - begge mellem fire og fem meter brede. Begge typer findes på fig. 3. Husene er oftest orienteret øst-vest, dog med en lille afvigelse mod nordvest. De lange huse har haft beboelse i vestenden, hvor der er lergulv og arnested, mens den østlige halvdel, der er inddelt i båse og som har jordgulv, har været anvendt som stald. I modsætning hertil står de korte huse, hvoraf de mindste næsten er kvadratiske. De har lergulv over det hele og arnestedet placeret centralt i huset. Det må derfor være

Planen viser to Hurup-huse af hver sin type. Mens de korte huse udelukkende har tjent til bolig for mennesker, har langhusene også givet husrum for dyr, de er med andre ord opdelt i stue og stald. Stuen har lergulv, midt i hvilket ligger en nedgravet arne, hvis dekorerede overside flugter med gulvet. Ligeledes nedgravet i gulvet finder man undertiden en »mørtelsten« og een eller flere gruber, der sandsynligvis har været brugt ved køkkenarbejdet og som opbevaringssted for arnens gløder. Staldens gulv, der er lidt forsænket i forhold til stuens, er af jord med enkelte lerlapninger. Der er stolpespor efter båseskillemur.

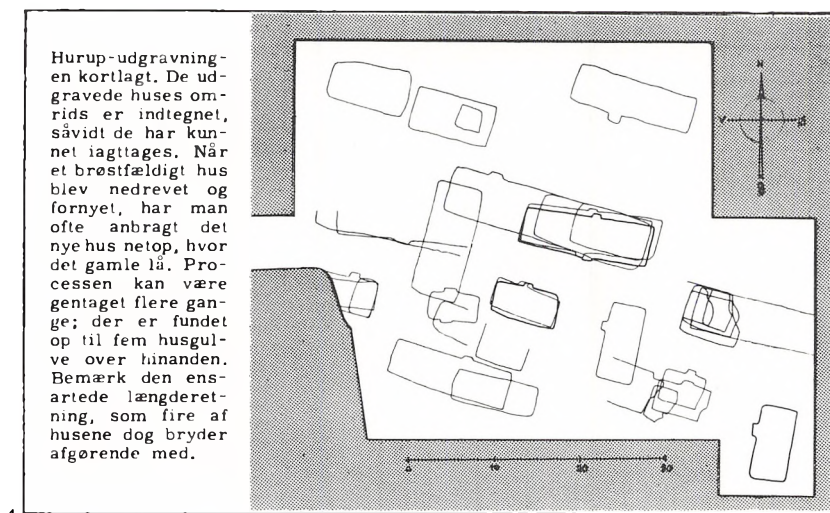
rimeligt at antage, at disse huse ikke har haft stald, men udelukkende har tjent som beboelses- og arbejdshuse.

De to hustyper på fig. 3 er fælles for byhøjene, men forholdet mellem dem varierer. På de tre undersøgte byhøje i det vestlige Sydthy - Vestervig, Mariesminde og Tåbøl - er der en kraftig dominans af den korte type. I Vestervig, hvor godt halvdelen af byhøjen er undersøgt, er der således kun konstateret ét langhus med stald i østenden og stue i vestenden. Alle de andre huse synes udelukkende at have tjent som bolig for mennesker. I Mariesminde er der ialt afdækket

seks huse, nemlig ét langhus og fem næsten kvadratiske huse. Da der kun er udgravet en lille del af pladsen skal man dog tolke fordelingen med forsigtighed. Det samme gælder den nærliggende Tåbøl-byhøj, hvor der også kun er udgravet en mindre del. Her fandt man 10-11 velbevarede og 3-4 stærkt ødelagte hustomter. Kun to af husene synes at have haft staldende, mens resten tilhører den korte type - kun 4 til 6 meter lange.

Ser man derimod på de to undersøgte byhøje i det østlige Sydthy - Ginnerup og Hurup - får man et helt andet billede frem. Her dominerer langhuset med stald,

Fig. 4: Plan over udgravede huse i Hurup med brandtomterne skraverede. (tegning fra A. Kann Rasmussen i SKALK 1966:6 s. 12).

hvilket ses af plantegningen over udgravede huse i Hurup på fig. 4.

Hvorfor nu denne forskel? Den forklares vel bedst ved en forskel i den basale økonomi de to områder imellem. Det har da også været foreslået, at Vestervig kan have været en fiskerlandsby. Fjorden ligger jo ikke langt borte, og lige nord for har vi Flade sø og Ørum sø.

I de korte huse i Vestervig blev der gjort særdeles mange fund af vævevægte. Har fåreavl været en anden væsentlig del af økonomien, og kan det tænkes, at man foruden fiskeri har specialiseret sig i fremstillingen af vævede stoffer? Det er en tillukkende tanke, der dog kræver, at der har været en fast form for vareudveksling mel-

lem det vestlige område og områder med overskud af landbrugsprodukter. Dette emne vil vi komme tilbage til senere, og her skal blot understreges, at forskellen på fordelingen af hustyper på de undersøgte byhøje bedst forklares som en forskel i den grundlæggende økonomi.

Udgravningerne af de to øvrige undersøgte byhøje - Nørhå og Visby - har ikke været omfattende nok til, at man kan vurdere fordelingen af hustyper på dem.

Byhøjenes placering i forhold til terræn.

Af fig. 1. fremgår det, at 30 af 32 kendte byhøje ligger på ler, mens

kun to ligger på sand. Denne fordeling er så skæv, at den ikke kan være tilfældig. Man har tydeligvis foretrukket en placering på ler fremfor sand. Ca. halvdelen af byhøjene har dog også sandede områder indenfor deres udnyttelsesområde, idet de netop ligger på grænsen mellem sand og ler. Det drejer sig om så mange, at det heller ikke kan betragtes som en tilfældighed, men snarere som et økonomisk betinget ønske fra jernalderbøndernes side.

Pladsernes placering er altså i høj grad afhængig af jordens bonitet. Dette er nærmere undersøgt for Refs og Hassing herreder. I Refs h. er der ca. 7 kvadratkilometer land for hver kendt byhøj, mens tallet for Hassing h. er 11. Sammenligner vi dette med jordens bonitet, hvilket bedst gøres ved hjælp af de gamle tønder hartkornsopgivelser (fra 1905), bliver resultatet, at der i Refs h. er ca. 70 tdr. hartkorn for hver kendt byhøj, mens tallet for Hassing h. er ca. 80. Selvom de kendte byhøje klart ligger tættest i Refs h., er der alligevel næsten lige så mange tdr. hartkorn for hver byhøj som i Hassing h. Resultatet af denne lille undersøgelse understreger altså byhøjenes afhængighed af jordens bonitet. Sandsynligvis vil en byhøj have svært ved at opstå i et rent sandet område, da man her

alt for hurtigt udpiner det omliggende land.

Udover at byhøjene ligger på lerjord, findes der endnu et fælles-træk for deres placering. De er som regel placeret i et højt og let bølget terræn. Det gælder dog ikke byhøjen ved Refshedegd. i Ydby sogn (nr. 2 på fig. 1). I modsætning til de øvrige byhøje ligger denne på fladt og lavtliggende terræn, men dog med udsyn til alle sider.

På grund af placeringen i det let bølgede terræn kan den samme byhøj ofte være delt i to, idet man ikke har beboet lavningerne. Således er Mariesminde- og Tåbøl-byhøjene kun adskilt af en ca. 300 meter bred lavning i terrænet. Man må formode, at de har fungeret som én landsby. Lignende forhold gør sig gældende på andre byhøje f.eks. Ginnerup.

Byhøjenes placering i forhold til hinanden

Da man på grund af byhøjenes datering samt lange levetid kan slutte, at de alle må have eksisteret samtidig over en årrække, vil det være naturligt at undersøge, om de danner et bestemt mønster i deres indbyrdes placering. Dette kan gøres ved hjælp af en analyse, som kulturgeograferne kalder nærmeste-nabo analysen, hvis

formål det er at analysere den rumlige udbredelse af bebyggelsen i et givet område. Ved at bruge nærmeste-nabo analysen opnår man et ganske præcist mål for den rumlige udbredelse og kan aflæse, om byhøjene ligger i klumper, er tilfældigt fordelt eller jævnt fordelt.

Resultatet af en sådan analyse af byhøjene viser, at de er tilfældigt fordelt i forhold til hinanden dog med en tendens til at danne mindre klumper. Byhøjenes placering er altså i langt højere grad bestemt af jordbunden end af at skulle danne led i et indbyrdes mønster af pladser. Tendensen til at de danner mindre klumper skyldes antagelig, at de undgår de sandede områder. Der kræves en mere indgående undersøgelse af samtlige byhøje, før man kan sige, om der findes et net af særlig store bopladser gemt i materialet.

Afstanden fra en byhøj til den nærmestliggende byhøj er i 70% af tilfældene mellem 1 og 2,5 km. De ligger altså meget tæt, hvilket tyder på, at man nu kender en stor del af det oprindelige antal byhøje.

Bopladser af almindelig art

I det sydlige Thy udgør bopladser af almindelig art kun en lille del i forhold til antallet af byhøje,

mens forholdet er mere lige længere nordpå. Det skyldes måske, at byhøj-traditionen i det hele taget er nærmest knyttet til det sydlige Thy, dog ikke Thyholm, hvor der ingen kendes fra. Her bør det bemærkes, at der udover de på fig. 1 angivne byhøje kendes tre lokaliteter lidt længere nordpå, som muligvis kan dække over byhøje. Det drejer sig om sb. 43/44 og 40 i Ræhr s. og sb. 3 i Hunstrup s. alle i Hillerslev h.

Hvilken rolle har bopladserne af almindelig art spillet i forhold til byhøjene? Har de fungeret som landsbyer på linie med byhøjene og af én eller anden grund opgivet, før de fik lov til at udvikle sig som disse? Af fig. 1 fremgår det, at bopladser af almindelig art hovedsagelig er placeret som byhøjene, nemlig på ler. De økonomiske betingelser skulle derfor være de samme som for byhøjenes vedkommende. Af fig. 1 fremgår det ligeledes, at en række af bopladserne af almindelig art ligger ganske nær en byhøj. Har disse bopladser da i en kortere periode været oprettet af en nærliggende byhøj, for at skulle dække et bestemt behov eller bestemte funktioner? Her tænkes f.eks. på intensiv kvægavl. Man kan også forestille sig, at det i perioder har været nødvendigt at dyrke noget af jorden uden for en byhøjs normale udnyttel-

sesområde for at skaffe mad nok, og man derfor har oprettet en mindre bebyggelse et stykke borte. Sådanne spørgsmål kan ikke besvares, før der er foretaget flere udgravninger i området.

Hvilke idéer ligger der bag dannelsen af byhøjene og hvorfor opstår de?

Før der tages stilling til disse vanskelige, men yderst væsentlige spørgsmål, må det sammenfattes, hvad vi ved om byhøjene.

På grundlag af kulturlagenes mægtighed og ensartede datering må det anses for givet, at byhøjene har udgjort et net af samtidig eksisterende bopladser. Der er kun foretaget større udgravninger i fem af byhøjene, og de viser, at der er stor forskel mellem det vestlige og østlige Sydthy, hvad angår hustypefordelingen. I vest er der kun få af husene, der har stald. Resten af husene tilhører den korte type uden stald. I øst er forholdet mellem de to hustyper omvendt, og dette må afspejle en forskel i den basale økonomi de to områder imellem. Ser man på den strategi, der ligger bag byhøjenes placering, får man det billede, at jordbunden spiller den væsentligste rolle for valget af bopladsområde. Endelig må det fremhæves, at

jernalderbyhøjene, er et lokalt fænomen, idet de i Danmark ikke kendes sikkert udenfor Thy. Her bør det dog bemærkes, at en lokalitet i det vestlige Himmerland (sb. 69, Gedsted s., Rinds h., Viborg amt) måske dækker over en byhøj. Her har P. Noe i 1972 foretaget en mindre udgravning for Viborg Stiftsmuseum, og det er sandsynliggjort, at der ligger en byhøj på stedet.

Hvorfor opstår da byhøjene i Thy? I det følgende vil jeg prøve at trække nogle faktorer frem, der kan tænkes at være væsentlige for dannelsen af byhøjene. Af mulige årsager kan nævnes:

- 1) Måske har hele området været optaget af bopladser og ejendomsretten i den grad været knyttet til jorden, der har været inddelt i parceller, at det ikke har været muligt at flytte rundt.
- 2) Dannelsen af byhøjene kan være betinget af økonomiske faktorer.
- 3) Byhøjene kan være opstået på grund af samfundsstrukturen.
- 4) Byhøjenes opståen kan være betinget af ydre faktorer.

Ad. 1: I flere dele af Sydthy ligger byhøjene kun 1-1,5 km. fra hinanden. Det har således nogle steder næppe været muligt at flytte en boplad til et »friskt« område. Det vil sige til et område, der ikke har været dyrket i en længere år-

række. Teorien under punkt 1 bliver derved sandsynliggjort, men den forklarer ikke, hvordan det var muligt at blive boende så lang tid på samme sted. Jorden i Thy er ikke bedre end i Østjylland, og herfra kendes ingen byhøje.

Ad. 2: Er byhøjenes dannelse da betinget af nogle specielle økonomiske faktorer, der ikke var til stede udenfor Thy? Hvis dette er tilfældet, må der kunne påvises en forskel mellem økonomien i Thy og i det øvrige Jylland.

Det er tidligere blevet fremhævet, at der er forskel på hustypefordelingen på de undersøgte byhøje. Det blev forklaret som en forskel i økonomien. I det vestlige område skulle fiskeri således have været den væsentligste del af økonomien i modsætning til det østlige område, hvor økonomien var baseret på landbrug.

Kan det derfor tænkes, at byhøjene udgjorde et net af samtidige bopladser, hvoraf enkelte eller grupper var specialiserede i fremstillingen af bestemte produkter? Til belysning af dette er byhøjen i Vestervig vigtig (nr. 15). Den ligger på lige så god landbrugsjord som Hurup-byhøjen (nr. 13), men alligevel er der i Vestervig kun fundet ét langhus med stald, selvom over halvdelen af byhøjen er udgravet. Det skyldes næppe, at man i højere grad har baseret øko-

nomien på kornavl end på kvægavl. Hertil kræves trækdyr, hvilket også ville have afspejlet sig i form af flere stalde. Da Vestervig ligger så nær ved fjorden, da der kun er fundet ét langhus med stald, og da der er fundet særdeles mange vævevægte i resten af husene, er det sandsynligt, at fiskeri, fåreavl samt fremstillingen af vævede stoffer har udgjort den grundlæggende del af økonomien.

Som sagt ligger Vestervig i et lige så godt landbrugsområde som Hurup, og alligevel har man valgt én for en jernalderlandsby langt mere utraditionel økonomi. Understreger dette ikke netop, at valget af økonomi kan have været bestemt af, at skulle dække et større områdes behov for disse varer? Med et større område tænkes på Sydthy eller en del heraf, hvor der så skulle have fundet en vareudveksling sted. Hvis dette er tilfældet, må det forudsætte, at flere af byhøjene har specialiseret sig i produktion af enkelte varer eller i hvert tilfælde har produceret et overskud af nogle varer, som man så har kunnet bytte med.

Den her fremsatte teori kan kun sandsynliggøres, bevises kan den ikke, før man har undersøgt en række byhøje med netop denne problemstilling for øje. Det er dog vigtigt, at teorien måske kan an-

vendes som forklaring på byhøjens opståen. Vil en økonomi, som den her fremlagte, ikke netop gøre det muligt for bopladserne at forblive i et område over lang tid? Endvidere må det understreges, at denne økonomi medfører en stor samfærdsel bopladserne imellem- og altså et fast vejsystem. Det kan tænkes, at et fast vejsystem mellem bopladserne gør det mindre attraktivt at flytte dem.

Udenfor Thy er der kun udgravet én boplads fra jernalderen, hvor fiskeri også har udgjort en væsentlig del af økonomien. Det drejer sig om Nørre Fjand-bopladsen. Denne adskiller sig dog fra Vestervig-bopladsen, idet den ligger i et meget dårligt landbrugsområde og således ikke har haft noget alternativ til fiskeriet.

Ad. 3: Kan det være samfundsstrukturen, der har været bestemmende for byhøjenes opståen? Jeg mener, at byhøjenes dannelse skyldes et samspil mellem samfundsstruktur og økonomi, hvor det er svært at adskille årsag og virkning. Det er derfor et spørgsmål, om det i det hele taget er muligt at adskille disse to faktorer, og om det er ønskeligt. Hvis man alligevel skal forsøge, må det være væsentligt at understrege, at byhøj-traditionen er et lokalt fænomen. Da det er usandsynligt, at de økonomiske betingelser for

dannelsen af byhøje ikke skulle være tilstede andre steder end i Thy, synes kimen til byhøjene, på én eller anden måde at ligge gemt i den thylandske samfundsstruktur.

Det er svært at undersøge samfundsstrukturen ud fra de thylandske fund alene. Jeg vil derfor senere i artiklen forsøge at belyse nogle aspekter af samfundsudviklingen i ældre jernalder ved hjælp af fund fra hele Danmark.

Ad. 4: Det er næppe tænkeligt, at ydre faktorer har været afgørende for dannelsen af byhøjene. Det er svært at forestille sig nogen form for ydre faktor, der har kunnet påvirke så afgrænset et område i de 300-400 år byhøjene har eksisteret.

Sammenfattende kan det siges, at årsagerne under punkt 1, 2 og 3 alle kan have været medvirkende til byhøjenes dannelse, og at de ikke udelukker hinanden.

Hvorfor ophører brugen af byhøjene og hvad sker der med bebyggelsen?

Som nævnt tidligere ophører brugen af de undersøgte byhøje omkring overgangen mellem ældre og yngre romersk jernalder. For de byhøjes vedkommende, der har bebyggelse ind i yngre romertid,

ligger husene mere spredt i slutfasen, hvor de endvidere er af lettere konstruktion. Herefter kommer der en periode med én for arkæologerne generende mangel på bopladser, hvilket ikke er specielt for Thy, men noget generelt for hele landet.

Hvad sker der da med bebyggelsen i Thy efter byhøjenes ophør, forsvinder den, eller er den blot ikke fundet endnu? En gennemgang af de kendte danske boplasers fra ældre romersk jernalder fortæller os, at langt de fleste af disse pladser er fundet under landbrugsarbejde, når man er stødt på et lergulv, et ildsted eller en stenlægning. Noget tilsvarende er ikke tilfældet for de kendte bopladser fra yngre romersk og ældre germansk jernalder, idet vigtige rekognosceringskriterier, så som lergulve og stenlægninger, forsvinder. Endvidere er kulturlagene fra denne periode ofte tynde og derfor lette at fjerne ved markarbejde. Man skal derfor tolke den omtalte nedgang i bopladserne forsigtigt, hvilket forholdene på Fyn viser. Her kendes der 41 lokaliteter med bopladslag fra ældre romersk jernalder, mens der kun kendes 7 sådanne fund fra yngre romersk jernalder. Ser man derimod på gravfundene, viser det sig, at der kendes langt flere grave fra yngre end ældre romersk jernal-

der. Endvidere bør det bemærkes, at der er kontinuitet gennem hele romersk jernalder på mange af disse gravpladser.

På baggrund af fundforholdene i resten af Danmark må det være rimeligt at antage, at manglen på bopladser i Thy efter byhøjenes ophør snarere afspejler en ændring i byggeskikken end en nedgang i befolkningstallet. Årsagen til byhøjenes ophør er sandsynligvis en ændring i den økonomiske strategi. Denne ændring i strategien er det svært at udtale sig om, før de efterfølgende bopladser kendes.

Hvad ved vi om ejendomsret, klassedeling og samfundsstruktur i ældre jernalder?

Som nævnt tidligere vil jeg afslutte denne artikel med at forsøge at vise nogle aspekter af samfundsudviklingen i ældre jernalder. Derfor søges begreberne ejendomsret, klassedeling og samfundsstruktur belyst i det følgende.

Ejendomsretten belyses ved hjælp af bopladsfundene og agersystemerne. På fig. 5 ses en grundplan af Hodde-bopladsens midterste fase. Bopladsen, der er fra slutningen af førromersk jernal-

der og udgravet af Steen Hvass, er omgivet af et ydre hegn. I denne sammenhæng er det dog vigtigere, at mange af gårdene er adskilt fra hinanden ved hjælp af indre hegn, og at de fleste gårde har deres egen »private« udgang i det store hegn. Det fremgår heraf, at der har været knyttet ejendomsret til de enkelte gårde, og at denne ejendomsret er søgt markeret. Man må derfor oplatte gårdene som selvstændige produktionsenheder.

Ser man på de mange agersystemer, der kendes fra ældre jernalder, får man det indtryk, at der også har været knyttet ejendomsret til jorden. Det uensartede præg, der er over agrenes proportioner, samt den kendsgerning at agrene ved arv er delt i lige store dele, understreger, at der har været knyttet individuel ejendomsret til jorden.

Fundene uden for Thy viser således, at der har været knyttet ejendomsret til produktionsmidlerne i ældre jernalder, og at gårdsanlæggene må have fungeret som selvstændige produktionsenheder. Man må derfor formode, at det samme har været tilfældet for de thylandske byhøjes vedkommende.

Da vi nu har belyst ejendomsretten i ældre jernalder, må det være nærliggende at spørge om

Fig. 5: Grundplan over Hodde-bopladsen. (Efter S. Hvass i *Mark og Montre* 1975 fig. 6 side 33).

samfundet har været klassesdelt. I denne forbindelse er den fuldtaf-dækkede Hoddeboplads vigtig (fig. 5). Der kendes tre byggefaser på pladsen, og landsbyen har været størst i den midterste fase, hvor den har bestået af 53 huse fordelt på 27 enheder. Heraf er de 22 bondegårde, mens erhvervet ved de

sidste 5 enheder ikke er bestemt. Een af gårdene adskiller sig fra resten ved sin anseelige størrelse. Den består af et langhus med stald, et langhus uden stald og et værksted eller håndværkshus. Da det omtalte langhus med stald er større end alle andre langhuse på pladsen, og da gården består af tre

enheder alle indenfor samme hegn, er det rimeligt at tale om en storgård. Det er da også her, man har fundet den pæneste keramik på pladsen.

Storbonden, der har ejet dette gårdsanlæg, har haft 126m² under tag og plads til 24-28 større dyr. Gennemsnitsgården består kun af

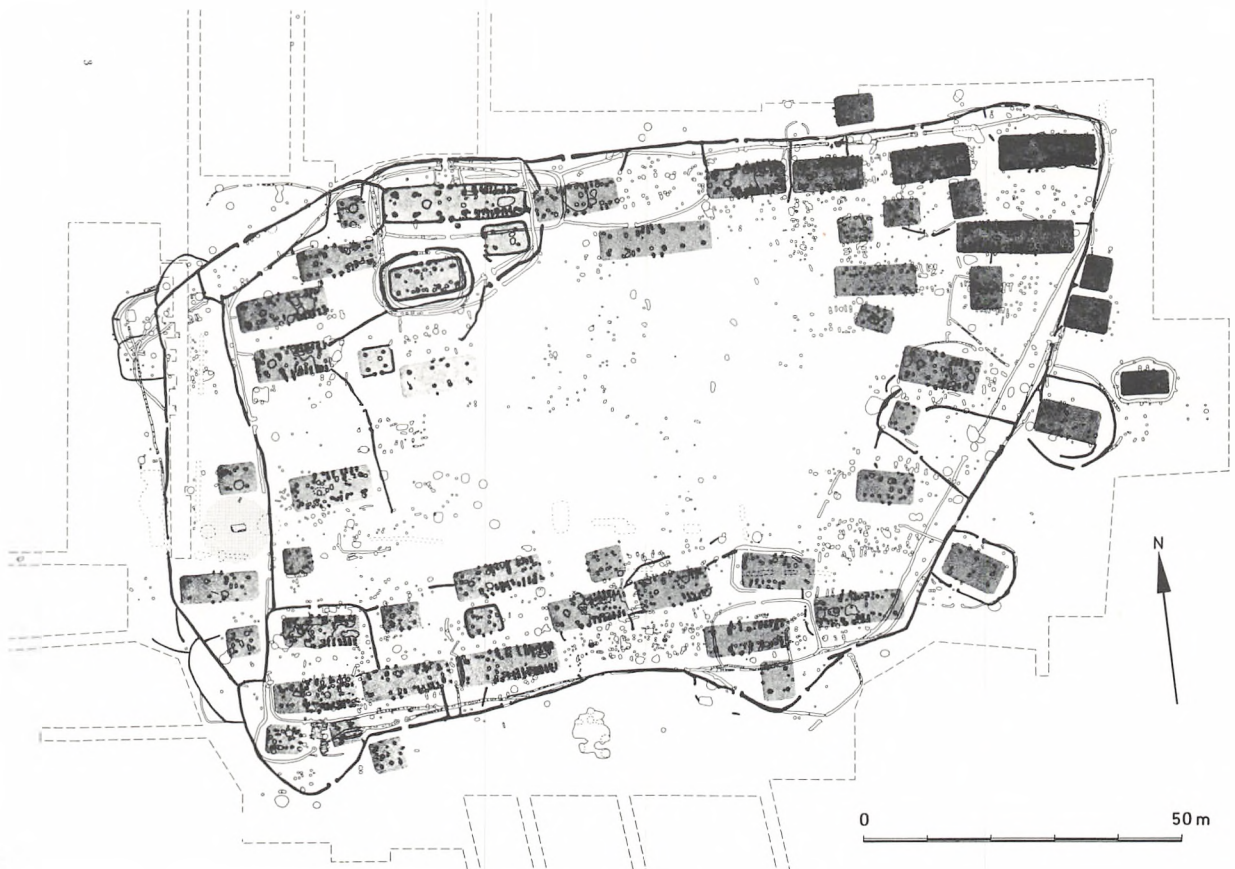

Fig. 6: Grundplan over Grøntoft (A)-bopladsen. De stærkt optrukne huse angiver yngste stadium. (Efter C. J. Becker i NmArb 1966, fig. 3, side 41).

6

et langhus på 60-70 m² med plads til 14-16 større dyr, og dette er den dominerende gårdsstørrelse i bebyggelsen. Andre gårde af tilsvarende størrelse har desuden ét til to mindre huse, således at de har et bebygget område på ca. 100 m², men hvorvidt disse småhuse er udtryk for social status kan ikke afgøres. Herudover findes der tre mellemstore huse med stald og plads til 22-26 større dyr.

I landsbyens sidste fase nedlægges seks gårde, og på de samme steder bygges der i fire tilfælde mindre langhuse uden stald. De fire langhuse uden stald, som afløser gårdene, antyder, at der på pladsen har levet familier uden

ejendomsret til noget produktionsmiddel.

Her kommer vi ind på et centralt problem for forståelsen af storgården der som nævnt repræsenterer den største produktionsenhed i landsbyen. Det er utænkeligt, at storbondens merproduktion udelukkende skyldes en større arbejdsindsats fra ham og hans families side. Det skyldes snarere brug af anden arbejdskraft ude fra. Måske har folk fra husene uden stald udgjort denne arbejdskraft.

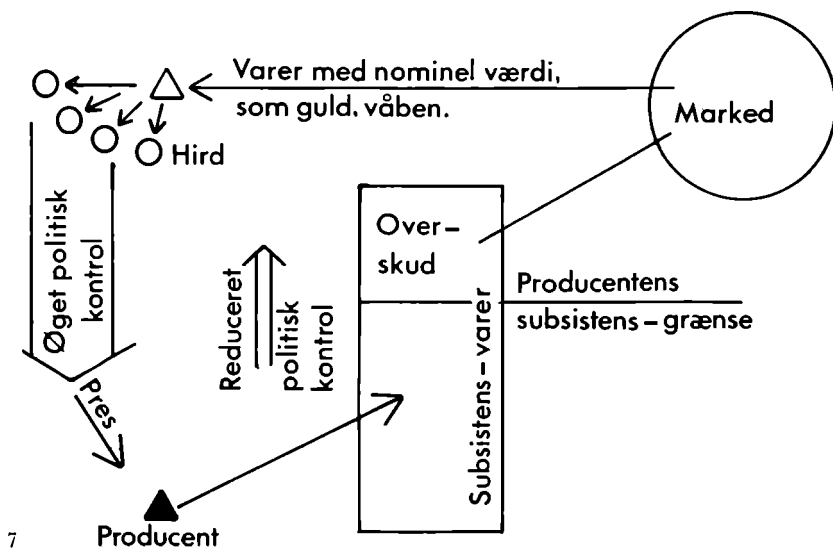
Øverst i samfundet i Hodde finder vi således storbonden med storgården og under ham forskellige sociale grupper. Vi har her en

række produktionsenheder af forskellig størrelse, der antagelig afspejler en klassesdeling.

På Nørre Fjand-bopladsen ved Nissum-Fjord synes en lignende klassesdeling at kunne påvises. Her har G. Hatt udgravet ca. 50 velbevarede huse. Kun 3 var langhuse med stald, og ingen af disse har eksisteret samtidigt. G. Hatt mener derfor, at der kun var få - eller måske kun én - storbond med kvæg på pladsen. Resten af beboerne har hovedsagelig levet af fiskeri. Netsynk blev fundet i næsten alle huse, også i huse med plads til kvæg. G. Hatt konkluderer, at kvægholderne bestod af én eller nogle få velstillede familier, der har spillet en ledende rolle i landsbysamfundet.

Det tidligste af langhusene med stald på Nørre Fjand bopladsen dateres til periode IIIa i førromersk jernalder. Den samme datering gælder for den første fase af Hodde-bopladsen. Det kan her bemærkes, at der på den nordvesttyske boplads Feddersen Wierde også optræder en storgård i slutningen af førromersk jernalder. Det ser således ud til, at storgården er et træk, som indgår i nogle af landsbyerne fra slutningen af førromersk jernalder.

Med hensyn til landsbyerne før denne tid har vi en række oplysninger fra C. J. Beckers udgrav-

de I eller II i førromersk jernalder, viser det samme billede med hensyn til classeskel som bopladsen fig. 6.

Antallet af fuldt afdækkede bopladsers fra ældre jernalder er stadig så lille, at man ikke med sikkerhed kan slutte noget generelt ud fra dem. Det synes dog at være sandsynligt, at der sker en markant ændring i slutningen af førromersk jernalder, hvor der opstår storgårde i nogle af landsbyerne.

I det følgende vil jeg forsøge at vurdere samfundsudviklingen i ældre jernalder. Dertil tages der udgangspunkt i model 1 og 2 henholdsvis fig. 7 og 8.

Model 1 (fig. 7) viser et stabilt økonomisk system. Her angiver firkanten den totale produktion og den øverste del af firkanten lederens andel. For at få denne an-

ninger i Grøntoft i Vestjylland.

På fig. 6 ses grundplanen over den landsby, der først blev udgravet i Grøntoft, senere er der udgravet flere. Af plantegningen fremgår det, at der ikke kan udskilles nogen storgård, som tilfældet er på Hodde-bopladsen. Der findes dog huse med stald af forskellig størrelse, ligesom der findes huse uden stald. Det antydes herved, at der fandtes forskellige sociale grupper i landsbyen - dog ingen så dominerende som storbonden i Hodde. Grøntoft-bopladsen på fig. 6 dateres til periode II i førromersk jernalder, altså tiden umiddelbar før Hodde-bopladsen. De andre udgravede bopladsers fra Grøntoft, der alle dateres til perio-

Fig. 7: Model 1: Et statisk økonomisk system. (tegn. S. Kaae efter Chr. Keller i Kontakstencil nr. 10, 1975).

Fig. 8: Model 2: Et dynamisk økonomisk system. (tegn. S. Kaae efter Chr. Keller, Kontakstencil 1975).

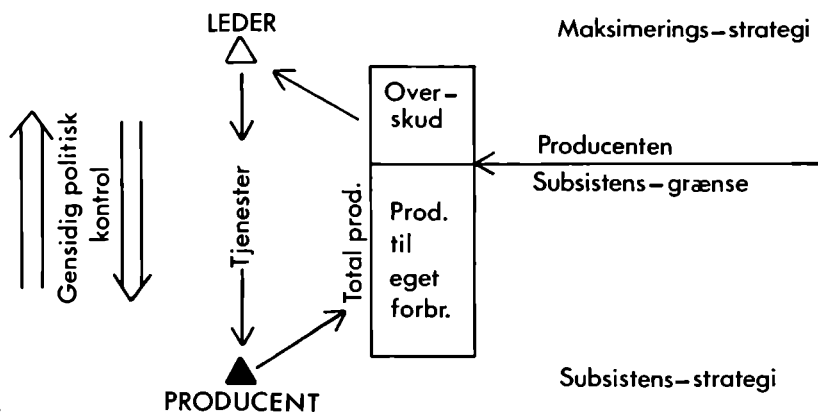

Fig. 9: Udbredelsen af kendte senfjorromerske våbengrave i Jylland (efter Janni L. Nielsen i HIKUIN nr. 2 side 92 til højre).

9

del må lederen yde producenterne visse tjenester så som religiøs ledelse, redistribution af varer o.s.v. Pilene til venstre symboliserer et gensidigt politisk magtforhold. Lederen vil drive en maximeringsstrategi, mens producenterne vil drive en subsistensstrategi. Vi har her et lukket økonomisk system, der, hvis den gensidige politiske kontrol er tilstede, vil være et meget stabilt system.

På fig. 8 ses model 2: Et dyna-

misk økonomisk system. Det økonomiske forløb kan tænkes således: Lederen får en vis mængde subsistensvarer fra producenterne. En del af dette bruger han selv, og en del sælges på et marked. Tilbage får han luksusartikler som guld, sølv, våben o.s.v. Dette bruger han ikke kun selv, men deler det ud til våbenføre mænd, som på denne måde knyttes til ham. Denne hird repræsenterer en magtfaktor overfor andre høvdingedømmer, men den kan også udnyttes til at presse producenterne til øget produktion af subsistensvarer, som igen kan omsættes o.s.v. Lederen er altså kommet i en position, hvor kapital kan reinvesteres.

Den største forskel mellem de to modeller ligger i, at man i den økonomiske samfundsstruktur, der findes hos model 2, kan anvende et overskud til at opnå magt og ikke kun status som hos model 1. Det er på baggrund heraf tankevækkende, at man pludselig får våbengrave i slutningen af fjorromersk jernalder, nærmere betegnet fra periode IIIa. Dette sker således samtidig med, at storgårdene begynder at optræde i landsbyerne. Det vil herefter være nærliggende at tolke de mange våbengrave (fig. 9), der dukker op samtidig med storgårdene i periode IIIa, som udtryk for oprettelsen af en magt, der skal forsvare (og må-

ske øge) de opnåede værdier, som storgårdene er udtryk for. Har vi da i senfjorromersk jernalder et samfund, der ikke ligger langt fra model 2's?

Model 2 opererer med tre sociale grupper: 1) en leder, 2) soldater i en hird og 3) producenter. Desuden forudsætter det eksistensen af et marked, hvor subsistensvarer kan byttes med varer med nominel værdi. Kan det samme påvises i senfjorromersk jernalder?

Der er næppe tvivl om, at storbonden i Hodde har fungeret som leder af landsbyen. Det kan imidlertid ikke bevises, om han har kunnet presse et overskud ud af de øvrige producenter, men han må i hvert tilfælde selv have produceret et overskud - hvorfor ellers øge produktionen i forhold til andre bønder på pladsen? Sådant et overskud må kunne anvendes, ellers er det ikke rimeligt at producere det. Det er således sandsynligt, at der har eksisteret en form for marked eller udveksling af varer, hvor storbonden har kunnet skaffe sig andre varer f.eks. varer med nominel værdi.

De samtidige våbengrave afspejler (sandsynligvis) en magtfaktor, og det er mest sandsynligt, at den har været knyttet til storbonden. Det behøver ikke at være i form af en hird, det kan blot være storbonden og hans

familie, der har båret våben. Tilbage er så, hvad denne magt-faktor har været anvendt til. Har den været anvendt til at beskytte eller øge opnåede værdier?

Disse og mange lignende spørgsmål har ikke kunnet besvares, og det senføromerske samfund kan derfor ikke placeres sikkert i forhold til model 2. Modellen har dog været medvirkende til at rejse nogle relevante spørgsmål.

Mange vil nok mene, at jeg i dette afsnit har vovet mig ind på emner, som der ikke er dækning for i materialet. Der står da også en del usagte forbehold tilbage. F.eks. kan det tænkes, at det miljø, der ligger bag våbengravene, har eksisteret længe før periode IIIa, og at gravenes fremkomst blot skyldes en ændring af gravskikken. Dette kan ikke afvises, men da man nu i mange år har spurgt om, hvornår våbengravene dukker op, hvor våbene kom fra, hvor der er fundet flest enæggede sværd, og hvor der er fundet flest tveæggede sværd, må det være på tide at spørge: Hvorfor dukker de op?

Det ovenfor skitserede forslag til samfundsudviklingen i Jylland i ældre jernalder indeholder således mange usikkerheder. En del af disse usikkerheder kan fjernes ved fortsatte udgravninger, mens andre kan reduceres ved at brin-

ge allerede udgravet materiale ind i analyserne. Her tænkes f.eks. på de senføromerske vogngrave og forholdene bag den tidligste import fra romerriget.

Lad derfor disse sidste sider blive opfattet som et indledende forsøg på at belyse nogle vanskelige, men væsentlige sider af den ældre jernalder.

Til slut tilbage til byhøjene

Det er ovenfor sandsynliggjort, at der sker en øget stratifikation af samfundet i Jylland i slutningen af førromersk jernalder. Det har antagelig medført en højere grad af organisation, fordi beslutningerne nu blev overtaget af mere indflydelsesrige personer. Da dette falder sammen med grundlæggelsen af de thylandske byhøje, ligger en del af forklaringen på deres opståen måske gemt her.

Litteraturhenvisninger

- E. Albrechtsen: Den ældre jernalders bebyggelse på Fyn. Kuml 1970.
H. Andersen og O. Voss: Byhøj. SKALK 1963:3.
C. J. Becker: Früheisenzeitliche Dörfer bei Grøntoft, Westjütland 1-3. Acta Arch 1965, 1968 og 1971. To landsbyer fra tidlig jernalder i Vestjylland. NmArb. 1966.
W. Haarnagel: Die Ergebnisse der Grabung Feddersen Wierde im Jahre 1961. Germania 41, 1963.
G. Hatt: Jernaldersbopladsen ved Ginder-

up i Thy. NmArb. 1935. Landbrug i Danmarks Oldtid. Kbh. 1937. Nørre Fjand I og II. Kbh. 1957. The Roman Age Dwelling Site at Mariesminde, Vester-vig. Acta. Arch. 1960.

- Steen Hvass: Hodde - et 2000-årigt landsbysamfund i Vestjylland. NmArb. 1975. Jernalderlandsbyen i Hodde. Mark og Montre, Fra sydvestjydske Museer. 1975.
Chr. Keller: Hva forårsaker teknologisk ændring? Kontaktstencil nr. 10 1975, Organ for nordiske arkæologistuderende.
H. Kjær: Oldtidshuse ved Ginderup i Thy. NmArb. 1928. En ny hustomt på oldtidsbopladsen ved Ginderup. NmArb. 1930.
Frank Lauridsen: Bopladsen i Sydthy fra romersk jernalder. Historiske Årbøger for Thisted Amt, XVII. bind, 1965-67.
Janni L. Nielsen: Aspekter af det førromerske våbengravsmiljø i Jylland. HIKUIN 2, 1975.
Jens N. Nielsen: Byhøj fra Nørhå. MIV 2, 1972.
A. Kann Rasmussen: Byhøje i øst og vest. SKALK 1966:6. En byhøj i Thyland. NmArb 1968.
S. Rosenstand: Arkæologisk udgravning i Visby. Historiske Årbøger for Thisted Amt, XVII. bind, 1965-67.
P. Toyne & P. Newby: Techniques in Human Geography. London 1974.
TRAP: Danmark. V. bind, 4. udgave, Kbh. 1923.
C. L. Vebæk: An Iron Age Village at Vester-vig, Jutland. Acte du VII Congres International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Prag 1971.
Oplysninger fra berejsningerne i Thy i 1969 og 1972 stammer fra jour. nr. 688/69 og 417/72 på Nationalmuseet. Oplysninger vedrørende Tåbøl-udgravningen er venligst stillet til rådighed af lektor J. Lund. Der rettes en tak til museumsinspektør K. Salwicz for kyndig og velvillig hjælp under indsamling af data på Nationalmuseet.

Sten, bronze, jern - en gravhøj i Kobberup sogn

af Svend Nielsen

På gården Lærkeborg i Tastum, Kobberup sogn, blev der i slutningen af november og begyndelsen af december 1975 undersøgt en større gravhøj. I tidens løb var denne høj blevet stærkt medtaget, både ved pløjning, forskellige nedgravninger samt ved kreaturfærdsel. Det blev derfor mellem ejeren, gårdejer Bent Nielsen, antikvar S. E. Albrethsen, Fortidsmindeforvaltningen og museumsinspektør J. O. Lefevre, Skive Museum, bestemt, at gravhøjen skulle undersøges og sløjfes. Undersøgelsen, der blev foretaget af undertegnede for Skive Museum, blev betalt af Fortidsmindeforvaltningen. Oldsagerne fra udgravningen tilhører Skive Museum.¹

Gravhøjen var som nævnt stærkt beskadiget, ca. 2,5 m høj og med en diameter på ca. 16 m. At højen har været langt større, fremgår af flere forhold, bl.a. fandtes der højfyld under pløjelaget uden for den bevarede del af gravhøjen, og centralgraven viste sig at ligge midt i den sydøstlige kvadrant. Især mod syd og øst er betydelige dele af højen forsvundet i tidens løb. Endelig kan det nævnes, at der i pløjejorden i højens nærhed fandtes lerkarskår og brændte ben, der utvivlsomt stammer fra urnegrave, der har stået i højens perifere dele. Det værste var dog,

at der var en stor sænkning samt en stensamling at se i den sydøstlige kvadrant. Andre havde givetvis gravet i højen engang, og det store spørgsmål var naturligvis, hvor meget der var blevet ødelagt. Som det vil fremgå af det følgende, var ødelæggelserne forholdsvis begrænsede, og undersøgelsen gav et godt udbytte.

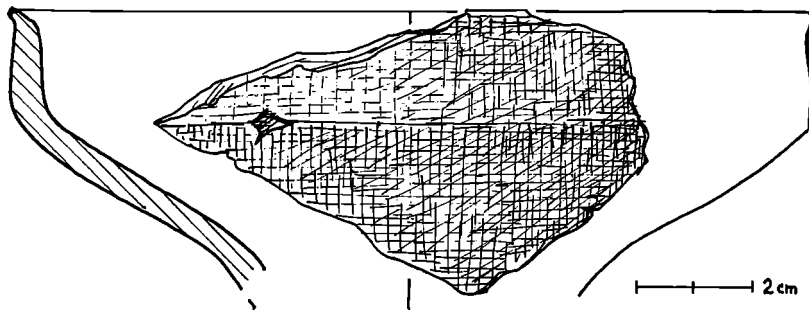
Udgravningen foregik på den måde, at en rende-graver først fjernede den nordlige del af gravhøjen, hvorefter den derved fremkomne profil øst-vest gennem højens centrale dele blev afrenset, tegnet og opmålt.

Inden vi går videre, bør der nok siges et par ord om brug af rende-graver eller andre typer af gravemaskiner ved arkæologiske undersøgelser. Er det forsvarligt at anvende gravemaskiner? Svaret er, at man udmærket kan bruge f.eks. en rende-graver til højundersøgelser, ligesom man kan bruge en jordsluffe til undersøgelser på bopladser. I hvert enkelt tilfælde må det nøje overvejes, om en maskinel udgravning kan skade objektet, der skal undersøges. For rende-graverens vedkommende gælder, at hvis den person, der betjener den, er fortrolig med sin maskine - og det var han i vort tilfælde - er mulighederne for at beskadige eventuelle grave små. Rende-graveren kører jo rundt i

uden for gravhøjen, og den kan fjerne højfylden i indtil ca. 5 cm tynde, vandrette lag. Bedst er det, som ved udgravningen her, at rende-graveren er forsynet med en smal grab af den type, som bruges til oprensning af vandløb. En sådan grab er fremragende, når der, som i dette tilfælde, er tale om en høj, der er opført af sand eller let muld. Er højfylden hård og leret, kan denne grabtype næppe bruges, og i stedet må man anvende en almindelig grab, som bruges f.eks. til grundudgravning på byggepladser. En sådan grab er ofte forsynet med tænder, og de skal afmonteres, da det ellers ikke i tide er muligt at observere fyldskifter. Det siger sig selv, at arkæologen ikke på noget tidspunkt må vende ryggen til gravemaskinen. Endelig skal der ikke lægges skjul på, at der med anvendelse af gra-

Fig. 1. Lerkarskår fra grav I, ca. 11 × 11 cm.

2

vemaskine også er økonomiske fordele, idet arbejdet går langt hurtigere, end hvis det skulle udføres manuelt.

Efter dette sidespring vender vi tilbage til udgravningen. I den nordlige halvdel af gravhøjen blev der ikke fundet grave; derimod fandtes fire stolpehuller nedgravet i undergrunden, uden at der kan siges noget om, hvilke formål fire stolper her kan have tjent. Endvidere blev der her, som flere andre steder under gravhøjen, iagttaget tydelige ardspor i undergrunden, både i plan og snit. I den sydvestlige kvadrant var der heller ikke grave, men i den sydøstlige kvadrant begyndte det at blive spændende. Under den tidligere nævnte stensamling fandtes en plyndret grav, grav I, der lå lige under højens nuværende overflade. Meget kan der ikke siges om denne gravs konstruktion, men

med lidt god vilje kan man ane, at graven har været omgivet af en stenpakning, og at den har været orienteret øst-vest. Graven er gravet noget ned i en allerede eksisterende høj, der derpå er blevet gjort højere. Af den gravlagte var ingen spor, men forskellige fund fra graven bør omtales. Der er en samling lerkarskår, der stammer fra flere forskellige kar, f.eks. skår ornamenteret med kamstribning, skår med beklaskning samt en større skårflage, fig. 1, der er ornamenteret med krydsskravering øverst og vertikale streger længere nede på bugen - en ornamentik, som jeg ikke tidligere er stødt på. Fig. 2 er en randskårflage fra et fodbæger af tyndt, sort, glittet gods med en tynd rand, der har svage facetter. Fig. 3 viser en velbevaret hankekop, der er noget grov i udførelsen. Endelig fandtes en spydspids af jern med rester af

Fig. 2. Randskårflage fra fodbæger fra grav I, Tegning H. Ørsnes.

Fig. 3. Hankekop fra grav I, ydre randdiameter 15-16 cm, højde 8-9 cm.

træstagen siddende i døllen, fig. 4. Antages det, at de nævnte ting stammer fra én grav, hvad der strengt taget ikke er bevisligt, da det ikke er en urørt grav, men vel nok er det mest sandsynlige, må graven dateres til en ikke alt for tidlig del af ældre romersk jernalder. Afgørende må det her være, at kraftigt fortykkede rande med facettering mangler, og at hankeoppen ikke har X-formet hank. Også fodbægrets profil passer ind i denne datering.

Ved den fortsatte udgravning under grav I kom der stadig sten frem, og det blev snart klart, at grav I var anlagt således, at den havde forstyrret den øverste del af en underliggende grav, grav II. Denne grav II ytrede sig som en trugformet nedgravning foret med sten, orienteret øst-vest. Længden var ca. 3 m, bredden ca. 1,5 m, men den lå noget forskudt i forhold til grav I. På dette tidspunkt af udgravningen var situationen som vist på fig. 5; i baggrunden ses sydsiden af den øst-

3

Fig. 4. Spydspids af jern fra grav I, længde 12,3 cm.

4

vestgående profil, hvor man kan se stenaldergravhøjens overflade som en sort stribe (gammel vækstflade) midt i profilen. Højen over denne sorte stribe er altså tilkommet i ældre romersk jernalder i forbindelse med anlæggelsen af grav I. Foran profilen ses en jordblok, på hvis overflade de sten ligger, der hører til den nedre del af grav II. I bunden af jordblokken ses grav III i form af en stensamling. Grav III ligger på den gamle overflade.

Fra grav II kommer lidt tandede malje, hvis placering i graven viser, at den døde har ligget med hovedet i øst. - Det bør for en ordens skyld siges, at kun den øverste del af graven var forstyrret ved anlæggelsen af grav I, mens den nedre del var absolut urørt. Midt i grav II lå en 25 cm lang flintdolke af type I,² fig. 6, og i den vestlige del af graven fandtes en lille, ekstremt fint udført, fladehugget pilspejd med indbuet basis,³ blot 3,8 cm lang. Grav II hører til i senneolitisk tids begyndelse, d.v.s. omkring 2400 f.Kr.⁴

Som med alle andre fund af flintdolke i Norden gælder, at det ikke kan siges, hvorledes dolkens 6

Fig. 5. Gravhøjen under udgravning set fra syd.

Fig. 6. Flintdolke fra grav II, længde 25 cm.

ste af træ og har iøvrigt rester af en læderskede. Den er fra det mellemligste rige, d.v.s. omkring 1800 f.Kr. Et lignende fæste af træ kan vor dolke have haft. I al fald kan man langs dolkens øvre fæstedel se afspændinger langs kanten, der kan ligne brugsretouche. Disse afspændinger kan udmærket skyldes et træfæste, der har været kilet fast over fæstet og har arbejdet mod dette, hvorved små flinter er sprunget af.

Grav III er den ældste grav i højen; dens vestlige del ses under udgravning på fig. 8. Graven, der er omgivet af sten, er 3 m lang og 2 m bred, orientering øst-vest. Den har haft et trædække, hvilket tydeligt fremgår af fig. 8, hvor det formuldede træ ses som en sort stribe i profilen over graven. Om der også har indgået træ i konstruktionen af gravens sider, kunne ikke med sikkerhed afgøres under udgravningen, men det er sandsynligt. Ud fra placeringen af tandemalje i graven kan det fastslås, at den døde har ligget med hovedet i vest, hvilende på en stenlægning af håndstore og lidt større sten. Denne stenlægning ligger

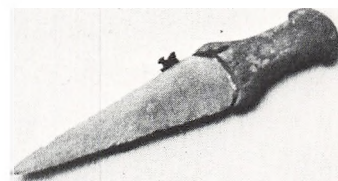
8

som et bælte gennem graven, og her er fundet betydelige mængder af trækul.

Med sig i graven har den døde fået en stridsøkse, en gravgave, der viser, at vi står over for en mandsgrav. Øksen, fig. 9, er fremstillet af en meget finkornet, grålig bjergart, og det drejer sig om en stridsøkse af Glob's type F, der er blevet opskærpet.⁶ Datering til ældre bundgravstid. Da øksen blev fundet, var den overtrukket med et tyndt, rødligt lag af humus og jernoxyd, hvori jeg bemærkede visse aftryk. Museumsinspektør B. Brorson Christensen fra Nationalmuseets VIII Afdeling, der har undersøgt disse aftryk, oplyser, at

Fig. 7. Ægyptisk flintdolk med bevaret træfæste fra British Museum.

Fig. 8. Grav III under udgravning set fra vest.

7

de stammer fra blade af græs. Det er en nærliggende tanke at forestille sig, at den døde har hvilet på et leje af hø, og at aftrykkene af græs på øksen stammer fra høet.

Grav III tilhører enkeltgravskulturen, eller stridsøksekulturen, som den også kaldes. Det har været antaget, at denne kultur er indvandret til Jylland, og at den er samtidig med den senere del af tragtbægerkulturen. Graven fra Tastum kan ikke yde noget bidrag til den diskussion; men der bør siges et par ord i forbindelse med indvandringshypotesen og det kronologiske forhold mellem tragtbægerkulturen og stridsøksekulturen.⁷ Om indvandringshypotesen blot dette, at det er meget vanskeligt at påvise indvandring ved hjælp af et arkæologisk materiale, og de forsøg, der i tidens løb er gjort på at bevise, at stridsøksekulturen er indvandret til Jylland, er ikke overbevisende. Når det gælder problemet omkring den påståede samtidighed mellem tragtbægerkulturen og stridsøksekulturen, må det under-

Fig. 9. Stridsøkse fra grav III, længde 13,3 cm.

streges, at der stadig ikke foreligger krydsfund eller stratigrafiske iagttagelser, der kan bevise en samtidighed mellem de to kulturer. De regler, der gælder, når man skal bevise samtidighed mellem kulturer i andre afsnit af forhistorien, altså brug af stratigrafiske iagttagelser eller krydsfund, må naturligvis også overholdes, når det drejer sig om at belyse det kronologiske forhold mellem tragt-bægerkulturen og stridsøksekulturen.

De efterhånden ret mange kulstof-14 dateringer, der kan belyse forholdet mellem de to kulturer,⁸ kan tolkes på den måde, at stridsøksekulturen er en hjemlig videreudvikling af tragt-bægerkul-

turen, og at forskellen mellem de to især har kronologiske årsager. Den samtidighed, der kan blive tale om mellem tragt-bægerkulturen og stridsøksekulturen i Jylland, svarer næppe til andet, end hvad der kan forekomme af overlappning fra periode til periode i én fremadskridende kulturudvikling.⁹

Udbredelseskort der viser, at tragt-bægerkulturen og stridsøksekulturen har forskellig udbredelse i Jylland, og at der skulle være tale om to forskellige »folk«, er ofte blevet draget ind i diskussionen.¹⁰ Sådanne kort giver imidlertid et fejlagtigt indtryk af de to kulturers udbredelse. En mængde gravhøje tilhørende stridsøksekul-

turen er blevet ødelagt i Østjylland på grund af langvarig og intensiv dyrkning, mens højene i langt større grad er blevet bevaret længere mod vest i hedeområderne.¹¹ Desuden er det sandsynligt, at valbykeramikens udbredelse vil ændre sig i takt med nye undersøgelser på lignende måde, som stendyngegravene og jættestuerne har ændret billedet af tragt-bægerkulturens udbredelse i Jylland.¹²

Lad os sluttelig vende tilbage til kulstof-14 dateringerne, hvor der hos Karsten Davidsen¹³ omtales 9 dateringer af valbyfasen og 4 af stridsøksekulturens undergrave, alle fra Jylland. Gennemsnittet for de to faser er henholdsvis 2288 og 2180 f.Kr., og der er således stadig omkring 100 års difference, hvorfor antagelsen, at tragt-bægerkulturens slutfase ligger i bundgravetid,¹⁴ ikke kan finde støtte i kulstof-14 dateringerne. Det skal dog villigt indrømmes, at der stadig er for få kulstof-14 dateringer, og at de forskellige usikkerhedsmomenter, der er forbundet med denne dateringsmetode, gør, at det afgørende ord endnu ikke er sagt i denne sag. Her er blot peget på en tendens, der kunne tyde på, at tragt-bægerkulturen og stridsøksekulturen ikke er samtidige i Jylland.

Efter denne ekskurs vender vi igen blikket mod gravhøjen i Ta-

stum, hvor der stadig mangler omtale af de to sidste grave, der fandtes i højen. Disse grave, grav IV og V, er brandgrave fra yngre bronzealder. De blev fundet under pløjjord omkring 6 meter syd for gravhøjens nuværende fod, men de må i sin tid være sat ned i området ved den oprindelige højfod, idet der var højfyld under pløjelaget helt ud til de to grave. Grav IV bestod af en stenlægning, der var noget forstyrret, ca. 1,20 × 0,7 m målte den. Stenlægningen dækkede over en grube, der var gravet ca. 25 cm ned i undergrunden. I gruben og mellem stenene fandtes brændte ben, trækul samt bronzenålen,¹⁵ fig. 10. Grav V, der lå nær grav IV, var en delvis itupløjet urne, der indeholdt brændte ben. Pincetten, fig. 10, lå i pløjelaget blot 1 m fra urnen, men om den har hørt til her, stammer fra grav IV, eller en helt tredje grav, kan ikke afgøres.

- Gravhøjen i Tastum har således indeholdt fund fra både stenalder, bronzealder og jernalder, og det var nu mere, end vi turde håbe på, da udgravningen begyndte.

Efterskrift: Fra grav III foreligger der nu en kulstof-14 datering, K-2672, der er taget på trækul af eg, der lå i umiddelbar nærhed af stridsøksen. Dateringen lyder på 3980± 65 f. 1950, d.v.s. 2030 f.Kr.

Fig. 10. Bronzenål og pincet af bronze, længde henholdsvis 8 og 5 cm.

NOTER

1. Gravhøjen har sognebeskrivelsesnummer 106. Beretning i Nationalmuseets Beretningsarkiv og på Skive Museum.
2. E. Lomborg: Die Flintdolche Dänemarks. København 1973. Side 32ff.

3. Nærmest som D.O. II, nr. 575.
4. Mogens Rud (red.): Arkæologisk ABC. København 1972. Skema side 4-5. - Bemærk problemerne i forbindelse med kalibrerede kulstof-14 dateringer.
5. J. Brøndsted: Danmarks Oldtid I. Stenalderen. København 1966. Side 320.
6. P. V. Glob: Studier over den jyske Enkeltgravskultur. Aarbøger 1944. Side 34. For bestemmelse af øksen takker jeg professor C. J. Becker.
7. Senest behandlet af K. Davidsen: Tragtbægerkulturens slutfase. Nye C-14 dateringer. KUML 1973-74. Side 165ff.
8. H. Tauber: Radiocarbon Chronology of the Danish Mesolithic and Neolithic. Antiquity XLVI, 1972. Side 106 ff. K. Davidsen op.cit.
9. K. Ebbesen: Die jüngere Trichterbecherkultur auf den dänischen Inseln. Arkæologiske Studier vol. II. København 1973. Side 251ff. - Ingen af de dér nævnte fund kan bevise samtidighed mellem tragtbægerkultur og stridsøksekultur. Bl.a. er der dukket nye problemer op i forbindelse med dateringen af tyknakkede flintøkser; jfr. K. Davidsen op.cit. side 171-73. - For en ordens skyld må det siges, at sjællandske og svenske fund og C-14 dateringer ikke uden videre kan indgå i en bevisførelse i Jylland.
10. Senest K. Davidsen op.cit. side 173f.
11. Mats P. Malmer: Jungneolithische Studien. Lund 1962. Side 776ff.
12. C. J. Becker: Stendyngegrave fra mellem-neolitisk tid. Aarbøger 1959. Side 1ff.
13. K. Davidsen op.cit. Især fig. 3.
14. K. Davidsen op.cit. Side 174.
15. For konservering af metalgenstandene fra udgravningen takker jeg konservator Eli Andersen, Viborg Amts Konserveringsanstalt, Skive.

En and fra Vendsyssel?

af Marianne Bro-Jørgensen

Det sker af og til, når man er i gang med en undersøgelse i et museums magasin, at man pludselig midt i en rutinemæssig gennemgang af et ret så ensartet materiale støder på den lille variation i form eller teknik, som giver gennemgangen dens perspektiv og én selv det lille skub, som fører frem igen, måske i en retning, man ikke havde forudset, da man startede. Fund gøres ikke kun i udgravninger, men også på magasiner og i samlinger.

Et sådant lille lyspunkt ramte mig, da jeg en mørk efterårsdag på Nationalmuseet var ved at gennemgå en række lerkar, fundet i fire grave på Langmosegårds mark, Troelstrup sogn, Rinds herred¹. Jeg fik fat i en lille lav skål, der ved første øjekast så meget almindelig ud, som sådan en lille skål har set ud i ældre romersk jernalder (0-200 ef. Kr.)² Den havde et lille mærke, som om noget var knækket af i kanten, og i bunden af den lå et lille skår, som viste sig at passe sammen med mærket. Når man satte det på randen, sad der pludselig en lille, lidt primitivt udformet, men tydelig andefigur med bredt fladt næb og en lille kæk anderumpe på kanten af skålen. Skålen selv var en lav, konisk skål, 6.4 cm høj med flad bund og en tyk vandret hank på siden af skålen. Den var lavet af

mørkt, sandblandet ler med brunsort glat overflade af fintslømmet ler. I sig selv ikke noget særligt, og dog får den i kraft af den lille andefigur en særlig betydning.

Det er nemlig ikke sådan, at hver og hverandet lerkar fra den tid har små figurer siddende på kanten, faktisk har man meget nøje tal på, hvor mange der er her i landet, nemlig syv i Vendsyssel og nu et i det sydlige Himmerland.³

Af karrene i Vendsyssel er de tre åbne skåle, ganske vist af særligt raffineret type med firkantet skål og hul fod, men alligevel formmæssigt og funktionsmæssigt i slægt med skålen fra Langmosegård. De kan have været drikkebægre, måske af mere ceremoniel art, eftersom de firkantede skåle er besværlige at drikke af, og sikkert også let mister de små figurer ved al for hyppig anvendelse. Både i form og udsmykning kan alle skålene have deres forbillede i udskårne skåle af træ. En af skålene fra Vendsyssel har foruden de »udskårne« hoveder på kanten også »udskårne« huller i den høje fod, og hele udformningen med den kantede skål, fremhævet af lodrette lister i hjørnerne peger på træskåle som forbillede. Man behøver blot at tænke på de smukt udskårne og bemalede norske ølskåle, så har man en mulighed for at se

også de små romertidsskåle i anvendelse ved de særlige lejligheder, der bød sig til for et bondes amfund på den tid: Når øllet skulle smages til efter endt behandling, når årstidernes vekslen skulle markeres, når et nyt medlem af familien skulle fejres, og når en afdød slægtning skulle sendes behørigt på vej til det hinsides, blev de særligt prydede kar måske taget frem og gik fra hånd til hånd med skummende, friskbrygget øl.

De øvrige Vendsysselkar med dyrefigurer på randen er mere runde kar med snævre mundinger, og de er senest⁴ blevet opfattet som små spækklammer, en forklaring, som synes indlysende for den type kar, men ikke så brugbar for de åbne skåle, der heller ikke ser ud til at være ildsvættede.

Ingen af skålene synes at være fundet under særlige betingelser. De optræder alle som dele af et gravudstyr, og det gælder også karret fra Langmosegård, som er fundet som det ene af fem kar i en stensat grav sammen med en lille jernkniv af en type, som man opfatter som en ragekniv og derfor som tilhørende en mand. De øvrige kar i graven er en stor vase, et stort fladt fad, en større og en mindre hankeskål, alle formmæssigt og dekorationsmæssigt vel forankret i deres sydhimmerlandske hjemstavn. Kun den lille

fig. 1. skål med andefigur fra grav ved Langmosegård, Tvoelstrup H. 6.4 cm. NM C 20575

andefigur hører ikke rigtigt hjemme i sammenhængen, men hvordan den er havnet der, er det straks sværere at finde ud af.

Hele skålen kan være lavet i Vendsyssel, og derfra kan den være blevet handlet sydpå, til den er havnet i Langmosegård-graven. Det modsiges dog af den kendsgerning, at skålen bortset fra andefiguren er meget lig de skåle, man lavede på egnen, og den ligner også de øvrige kar i graven i gods og overfladebehandling. Den kunne godt være lavet på Troelstrup-egnen af en af de

lokale pottemagerkoner, som blot havde set lidt mere end sine naboer, måske en af skålene med andehoveder fra Vendsyssel, måske en af de træskåle, som kan have været forbillede for både de vendsyssel-ske og skålen fra Himmerland.

NOTER

1. Publicering af denne lille del af undersøgelsen sker med velvillig tilladelse fra Nationalmuseets I. afd.

De fire grave er i 1927 udgravet for Nationalmuseet af G. Rosenberg i forbindelse med undersøgelsen af en jættestuetomt, som gravene ligger i umid-

delbar forbindelse med. Hele anlægget vil senere indgå i en behandling af fundene fra denne del af Viborg amt.

2. Skålen har nr. NM C. 20585

3. De øvrige kar er afbildet og omtalt i: Aarbøger for nord. oldkyndighed 1875 pl. 4.6

Sop. Müller: Vendsyssel Studier III. Aarbøger for nord. oldkyndighed 1912 fig. 27.

P. V. Glob: Neues aus Vendsysselsältere Eisenzeit. Acta Archaeologica VIII 1937 fig. 31.

Per Lysdahl: Vendsyssel som lokal-gruppe i ældre rom. jernalder. Brudstykker 1971 fig. 15

Palle Friis: 6 små Krukker.

Hikuin 2 1975 fig. 3-6

4. Hikuin 2 1975 p. 217 ff.

TEGNEENS UDTYDNING

..... AMTSKIÆL

..... HERREDSKIÆL

~~~~~ Lande Veye

~~~~~ Mindre Veye

 Kirkebyer eller Eenlige Kirker

 Landsbyer uden Kirker

 Herregaarde

 Eenlige Bøndergaarde

 Eenlige Bønderhuuse

 Vand Møller

 Væyr Møller

 Trigonometriske Signaler

 Mølle Pøle

 Lyng Heede

 Moser

